• प्रकल्प अहवाल •

महाराष्ट्रातील तळागळातील स्थितीतील सामाजिक सुधारणा

पदव्युत्तर अभ्यासक्रम (कला शाखा)

एम.ए (इतिहास)

सत्र –४

• सादरकर्ती •

कु. धनस्वीनी राजकुमार वर्मा

• मार्गदर्शक •

प्रा. मंदार अनंत ठाकुर

• अभ्यासकेंद्र •

आदर्श विद्या प्रसारक संस्थचे
आदर्श कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय
कुळगाव बदलापुर, जिल्हा ठाणे

सन २०२२–२०२३

• प्रकल्प अहवाल •

महाराष्ट्रातील तळागळातील स्थितीतील सामाजिक सुधारणा

पदव्युत्तर अभ्यासक्रम (कला शाखा)

एम.ए (इतिहास)

सत्र –४

• सादरकर्ती •

कु. धनस्वीनी राजकुमार वर्मा

• मार्गदर्शक •

प्रा. मंदार अनंत ठाकुर

• अभ्यासकेंद्र •

आदर्श विद्या प्रसारक संस्थचे

आदर्श कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय

कुळगाव बदलापुर, जिल्हा ठाणे

सन २०२२–२०२३

घोषणापत्र

मी **कु. धनस्विनी राजकुमार वर्मा** आदर्श कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, कुळगाव बदलापुर ची विदयार्थीनी घोषित करते की, मुंबई विद्यापीठाच्या Choise Based Credit System नुसार ''महाराष्ट्रातील तळागळातील स्थितीतील समाजिक सुधारणा'' हया विषयावरून प्रकल्प अहवाल पूर्ण केलेला आहे.

या प्रकल्प अहवालात सादर करण्यात आलेली माहिती सत्य आणि साधनांवर आधारित आहे, असे मी घोषित करत आहे.

दिनांक :— २७/०५/२०२३

कु. धनस्विनी राजकुमार वर्मा

प्रकल्प सादरकर्ती

आदर्श विद्या प्रसारक संस्थचे

आदर्श कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय

कुळगाव बदलापुर, जिल्हा ठाणे

सन २०२२ – २०२३

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करत आहोत की, **कु. धनस्विनी राजकुमार वर्मा** यांनी एम. ए. (इतिहास) सत्र – ४ शैक्षणिक वर्ष २०२२–२०२३ मध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या Choise Based Credit System नुसार ''महाराष्ट्रातील तळागळातील स्थितीतील सामाजिक सुधारणा'' हया विषयावरून प्रकल्प अहवाल प्रा. मंदार अनंत ठाकुर यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला.

बाहिस्थ परीक्षक

अंतर्गत परीक्षक

डॉ. संगिता पांडे

प्राचार्या

ADARSH COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE KULGAON BADLAPUR Examination

अनुक्रमाणिका

प्रकरण क्रमांक	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१.	प्रस्तावना	१–६
२.	पेशवे कालीन सामाजिक व धार्मिक परिस्थिती	७–१७
३.	अस्पृश्यतांच्या उद्धारासाठी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे व महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केलेले कार्य	१८–२९
४.	समाजातील अस्पृश्याता दुर करण्यासाठी राजर्षी शाहु महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेले योगदान	३०–४१
५.	सारांश	४२
	परिशिष्ट	४३–४४
	संदर्भसुची	४५

आभार

महाराष्ट्रातील तळागळातील स्थितीतील समाजिक सुधारणा हा माझ्या प्रकल्पाचा विषय आहे. या प्रकल्पासाठी मला सर्वांनी मदत केली, तसेच इतिहास विभागातील मंदार अनंत ठाकुर सर यांनी मला या प्रकल्पासाठी मार्गदर्शन केले व तसेच मी त्यांचे खुप खुप आभार मानते. माझ्या महाविदयालयातील ग्रंथालयातील ग्रंथपाल सातपुते सर, संतोष सर, प्राची मॅडम, मनोहर मामा व इतर कर्मचारी यांचे मी आभार मानते. या सर्वाचे मी ऋणी आहे. सर्वांचे खुप खुप आभार आहे.

कु. धनस्विनी राजकुमार वर्मा

प्रकरण— १

—:प्रस्तावना:—

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणेच्या अभ्यास करण्याकरीता किंवा त्यावरील उपाययोजना करण्यासाठी नेत्यांनी केलेले कार्याचा अभ्यासकरून मी हा प्रकल्प तयार केला असुन तो प्रकल तुमच्याकडे सादर करण्याचे आज मला आनंद येत आहे. सामाजिक सुधारणा या विषयीची माहिती वाचण्याची मला आवड होती आणि नेमकाच मला तो विषय मिळाला. तसेच मी या विषयीची माहिती गोळा करण्यास सुरूवात केली. तसेच दोन महिन्यापासुन मी मनापासुन त्याविषयीचे माहिती गोळा करीत आहे. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा हा प्रकल्प तयार करताना दलित किंवा स्पृश्य लोक अस्पृश्य लोकांमध्ये कसे भेदभाव करीत होते व त्यावर कश्या प्रकारे छळ करू लागले त्यावर मी माहिती लिहिली आहे. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा याची माहिती घेण्याकरीता मी अनेक पुस्तकाचा वापर केला आहे. त्यामधुन सामाजिक सुधारणेतील नेत्यांची माहिती मिळालेली आहे. व त्यांनी समाजात कश्या प्रकारे सुधारणा घडुन आणले याबद्दल माहिती मिळाली.

महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा या प्रकल्पामध्ये मी प्रकरण— १ मध्ये प्रस्तावना नमुद केली आहे. त्यामध्ये मी प्रकल्प कशाप्रकारे केले याबद्दल माहिती लिहीली आहे, प्रकरण— २ मध्ये पेशवे कालीन सामाजिक व धार्मिक परिस्थिती याविषयी माहिती लिहीली आहे. पेशवे काळात अनेक रूढी—परंपरा चालत व धर्माच्या नावाने श्रध्दा—अंधश्रध्दा, पुजा—पाठ, अनेक ढोंगी त्या लोकांस लुटने हे सर्व चाले, प्रकरण— ३ मध्ये म. ज्योतिबा फुले व महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी केलेल्या समाजात अनेक सुधारणा यावर माहिती लिहीले. प्रकरण— ४ मध्ये छ. शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कलेले जे समाजात सुधारणायांवर दलितासांठी केलेले कार्य व प्रकरण— ५ मध्ये सारांश व संदर्भ सुची हे या प्रकल्पामध्ये दिलेले आहेत. ते एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा त्या नेत्यानी कलेले सुधारणा म्हणजे लोकांवर शतकांशतके हिंदु धर्मातीलविविध बंधने लादण्यात आली.त्यावर दलित लोकांवर जाती भेद, उच्चनिचता, अंधश्रध्दा, सती प्रथा अशा प्रकारची बंधने लादलेली होती. त्यावर अनेक महाराष्ट्राती नेत्याने त्या अस्पृश्यांना चांगल्या प्रकाराची नोकरी, अस्पृश्य लोकांना शिक्षण देणे व स्त्रीयांना शिकविणे, विधवा पुनर्विवाह, सती प्रथा बंद करण्यात आली. अश्या सुधारणा त्या नेत्यांनी केले याची महिती याप्रकल्पामध्ये दिली आहे.

त्याचे निर्मुलन होण्यासाठी व त्यांना आळाबसविण्यासाठी भारतीय किंवा महाराष्ट्रातील अनेक नेत्यांनी पुढाकार घेतला आहे. व अनेक चळवळी घडवून आण्ल्या आहेत.

अशा प्रतिचे मी प्रकल्प केला आहे. याचा उत्कृष्ट व्हावे यासाठी मी सर्वतोपरी प्रयत्न केली आहे.

—:विषय काय आहे:—

या प्रकल्पातुन मला समाज सुधारकांनी केलेल्या अस्पृश्यतामधील भेदभाव यांचे निर्मुलनासाठीचे कार्य व प्रयत्न दाखवयाचे आहे. समाजसुधारकांनी अस्पृश्यता निवारणाकरीता अनेक उपाय योजना केल्या व त्यानुसार स्पृश्य – अस्पृश्य मधील जातीभेद याचे समुळ उच्चाटन झालेले आहे. समाजसुधारकांनी यासाठी त्यांचे प्राण पणाला लावले. पेशवे काळापासुन समाजात असणा–या अस्पृश्यतामधील भेदभाव यांचा सखोल अभ्यास प्रकल्पामध्ये केलेला आहे. म. ज्योतिबा फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, छत्रपती शाहु महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यता निर्मुलनासाठी केलेले कार्य व प्रयत्नांचे वर्णन सदर प्रकल्पात केलेले आहे.

—:विषयाचा उद्‌दिष्टे (हेतु):—

महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा हा प्रकल्प निवडण्यामागचा हेतु असा की, दलित, स्पृश्य व अस्पृश्य लोकांवर झालेल्या अनेक प्रकारच्या अन्याय, त्यांचे हालअपेष्टा, त्यांचा झालेला उपहास याबाबत अनेक नेत्यांनी दलित समाजातील लोकांना अन्यायाविरूध्द लढण्याची प्रेरणा दिली व स्वत: यांचे समस्यांचे निराकरण करण्याकरीता लढा दिला. दलित लोकांचे जिवन सुधारणेकरीता समाज सुधारकांनी अनेक प्रकारच्या सुधारणा अमंलात आणल्या. या विषयाचा सखोल अभ्यास करण्याकरीता मी हा विषय निवडला आहे.

सदर विषय निवडण्यामागचा उद्‌दीष्टे खालीलप्रमाणे :—

१. आजपर्यंत अनेक थोर समाज सेवकांची केवल नावेच मला माहिती होती. यांनी केलेल्या कार्याची इतंभूत माहिती मला ज्ञात नव्हती, परंतु सदरचा प्रकल्प करतेवेळी मला या समाजसुधारकांनी केलेल्या कार्याची नव्याने माहिती जाणुन घेण्याकरीता.
२. पेशवे कालीन असलेली सामाजिक व धार्मिक परिस्थितीबद्‌दल ज्ञात करून घेणे.
३. दलित लोकांच्या समस्या व त्यांचे निवारण कसे करीता येईल हे जाणुन घेणे.
४. थोर समाजसेवक आणि कर्तुत्ववान व्यक्ति यांचे आचार विचार व्यवहार यांची माहिती मिळवुन वर्तमान काळात त्यांचा चांगल्या गोष्टीचे किंवा कृतीचे आचरण करणेकरीता.
५. म. ज्योतिबा फुले व महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी केलेल्या समाजात अनेक सुधारणाबद्‌दल माहिती जाणुन घेण्याकरीता.
६. समाजसुधारकांनी अस्पृश्यता निर्मुलनासाठी केलेल्या कार्याचा आढावा घेण्याकरीता.

—: अभ्युपगम :—

१. समाजसुधारकांनी समाजात अस्पृश्यतांना सोई— सुविधा उपलब्ध करून दिल्या.
२. समाजसुधारकांनी समाजातले जातीभेद दुर करण्यासाठी मोलाची कामगीरी केले. त्यांना आजही समाजात महत्वाचे स्थान आहे.
३. समाजसुधारकांनी समाजात केलेल्या बदलामुळे आजही प्रत्येक माणसाला त्याचे हक्क व अधिकार प्राप्त झालेले आहे. त्यांच्या अमुल्य योगदानामुळे आज तळागळातील माणसाची प्रगती होत गेलेली दिसुन येते.
४. पेशवे काळापासुन ते आतापर्यंत अस्पृश्यतांमधील झालेले बदल, प्रगती, उन्नती, राहणीमान सुधारणा, समाजात मोलाचे स्थान यांस एकमेव कारण म्हणजे आपले समाजसुधारक, त्यांनी केलेली कामगीरी, त्यांचे कष्ट. आजही त्यांना त्यांच्या कामगीरी वरून ओळखले जाते.

—: साहित्य सर्वेक्षण :—

मी महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा हा प्रकल्प बनवला आहे. याचे साहित्य सर्वेक्षण करतेवेळी माहितीसाठी अनेक पुस्तकांतुन मदत घ्यावी लागली. जेव्हा अशाप्रकारे साहित्यातील सर्वेक्षण मी केले तेव्हा मला अनेक नवनविन गोष्टींची माहिती ज्ञात झाली. यावरून विविध पद्धतीचा वापर करून वेगवेगळया पुस्तकांतुन माहिती कसे गोळा करावयाची हे मला माहिती पडले. व त्यावरून सर्वेक्षण केल्याने मला अनेक गोष्टींचे आकलन झाले. मी ज्या साहित्याचे सर्वेक्षण केले ते पुढीलप्रमाणे :—

१. मला प्रकल्प बनविण्याकरीता अनेक पुस्तकांची गरज भासली, त्याप्रमाणे मी त्यांचा वापर केला आहे.
२. जेव्हा मी प्रकल्प बनविण्यास चालु केले तेव्हा मी अनेक पुस्तकांची मदत घेवुन विविध माहिती गोळा केली.
३. प्रकल्प बनविण्याकरीता मला संगणकाचा उपभोग घ्यावा लागला.
४. स्पृश्य व अस्पृश्य लोकांची माहिती घेत असताना मला दलित लोकांचे अनेक समस्याबद्दल ज्ञात झाले.
५. हा प्रकल्प करीत असताना मला स्पृश्य व अस्पृश्य दलित लोकांचे समस्यांची जाणिव झाली. सदर समस्यांचे निवारण कसे करीता येईल याचे मला ज्ञात झाले.
६. हा प्रकल्प करीत असताना मला थोर समाज सुधारक यांच्या चरित्रामधुन माहिती मिळवुन आपले प्रकल्प तयार करावे लागले.

याप्रकारे अनेक पुस्तकांच्या आधारे, त्यांचा आभ्यास करून मी माझा प्रकल्प तयार केला आहे.

—: विषयाचे मर्यादा :—

१. या प्रकल्पामध्ये मी फक्त महाराष्ट्रातील समाजिक सुधारणा याचा अभ्यास केला आहे.
२. माझा प्रकल्पामध्ये मी आधुनिक महाराष्ट्रातील समाजातील दलित किंवा अस्पृश्य लोकांच्या समस्या व त्या निवारण्यासाठीच्या चळवळी याचा अभ्यास केला आहे.
३. मी हा प्रकल्प प्राचीन मध्ययुगिन चळवळीचा अभ्यास न करीता फक्त आधुनिक सामाजिक सुधारणा याचा अभ्यास केलेला आहे.
४. दलितांच्या चळवळी या प्रकल्पामध्ये फक्त महाराष्ट्रातील सामाजिक व धार्मिक समस्यांचा अभ्यास केला आहे.
५. सामाजिक सुधारणा वरील प्रकल्प बनवित असताना मला सपुर्ण भारताचा दलिताचा अभ्यास करायला मिळाला नाही. कारण त्यासाठी मला काही मर्यादांचे पालन करावे लागले.
६. सदरचा प्रकल्प तयार करीत असताना मला काही मर्यादा पाळाव्या लागल्या.

अशाप्रकारे हा प्रकल्प तयार करण्यासाठी अनेक मर्यादांना सामोरे जावे लागले.

प्रकरण—२

—:पेशवे कालीन सामाजिक व धार्मिक परिस्थिती:—

२. १. प्रस्तावना:—

१७ व्या शतकामध्ये मुस्लिमाची सत्ता चालु होती तरी सुध्दा त्यावेळी महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वतंत्र्य राज्य करण्यास चालु केली. त्यांचा इ.स. १६७४ मध्ये राजा म्हणुन राज्याभिषेक झाले. त्या काळी हिंदु समाजात अनेक प्रकाराचे अत्याचार होऊ लागले हिंदु लोकांवर सामाजिक आणि धार्मिक मुस्लिम लोक आपला धर्म जबरजस्तीने लादु लागले. हिंदु लोकांनी मुस्लिमधर्म स्विकारल्या त्यांना हिंदु लोकांचे सोई— सुविधा करू लागले. व जर मुस्लिम धर्म हिंदु लोकांनी स्विकारला नाही तर त्यांवर अत्याचार करू लागले. हिंदु लोकांची हाल अपेष्टा होऊ लागले. यामुळे या इस्लामिक संस्कृतीचा व धर्माचा प्रभाव कळत नकळत येथिल हिंदुस्थानवर पडला. भारतातील हिंदु लोकावर मुस्लिम धर्म लादणशसाठी मुस्लिम लोक हिंदु स्त्रियांशी लग्न करित होते. सत्ताधिश इस्लामी व त्यांच्या सेवेत हिंदु सरदार शिपसाईचा भरणा करित होते. मुस्लिमांचे काही आचार विचार हिंदू धर्माचे लोकांनी स्विकारले होते. यामुळे मुस्लिम धर्माचा आचार विचार यांचे पालन करणारे लोक भारतभर सर्वत्र आढळत होते. त्यानंतर छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी स्वराज्य सीपन केल्यामुळे ते हिंदु लोंकावरील अत्याचार थांबविण्यात आले. व छत्रपती शिवाजी महाराज सत्तेवर आले तेव्हा इस्लामी धर्मावरील अन्याय व अत्याचार हे बंद करण्यात आले. व महाराष्ट्रातील समाजात एक नविन जागृती निर्माण झाली त्यांनतर पुढे छत्रपती शिवाजी महाराज सर्वांना समान समझले व सर्वांचे दु:ख समझावुन घेतले. याप्रमाणे मराठी सत्तेचा विकास झाला. त्यानंतर पुढे छत्रपती शाहु महाराज गादीवर आले व छ. शाहु महाराजांनी सत्ता गाजवली. हळुहळु छ. शाहु महाराजांच्या काळापासुन परिस्थीती बदलत गेली. छ. शाहु महाराजांना राज्य मिळविण्यामध्ये बाळाजी विश्वनाथची खुप मोठी मदत होती. यावरून पुढे बाळाजी विश्वनाथांना पेशवे पद मिळाले म्हणुन छत्रपतीचे महत्त्व कमी झाले व पेशव्यांचे महत्त्व वाढले व पेशव्याची सत्ता चालु झाली.

छ. शाहु महाराजांनतर पेशवे हे संपुष्टात आले ते बाळाजी विश्वनाथापासुन ते दुसऱ्या बाजीरावापर्यंत येऊन पोहोचली. ते मराठी सत्तेच्या ऱ्हासापर्यंत राहिली. त्यामध्ये चार पेशवे कर्तबगार झाले जसजसे पेशवेंची सत्ता गाजवू लागले मुघल बादशहाची सत्ता कमकुवत गेले व याचा परिणाम समाजातील जीवनावर घडुन आले. व मुस्लिम राजसत्तेमध्ये हिंदुवर असे अत्याचार, स्त्रियांवरील बलातर, हिंदुचे मंदिर तोडने, गाई कापणे जबरजस्तीने केले जाणारे अत्याचार मराठयांच्या धर्मावर आळा बसला. पेशवे सत्ताच्या वेळी अनेक प्रकारची प्रगती होऊ लागली. माधवराव पेशवे यांतरीच्या कापर्यंत प्रगती होत तोती त्यांतर १७७५ नंतर दुसरे बाजीरावाच्या सत्ता बळकत गेली. व दुसरे बाजीरावांचा शेवट झाला. इ.स. १८१८ मध्ये पेशवेची सत्ता संपली. ब्रिटिशांची बंदुका व हत्यारामुळे पेशवेंचा शेवट झाला. व नोव्हेंबर १९१७ मध्ये इंग्रजांनी पुण्यावर ताबा मिळवला. जुन १८१८ मध्ये पेशवा दुसरा बाजीराव याने शरणागती पत्करली. म्हणुन १८१८ मध्ये पेशवे सत्ता संपली असे म्हणण्यात येते. इ. स. १८१८ मध्ये महाराष्ट्रात इंग्रज राजवटीला सुरूवात झाली. त्याचे परिणाम दुरगामी झाले. यामुळे याआधी आपण पेशवे काळातील सामाज कसा होता जाणुन घेऊया. त्यावेळेची सामाजिक व धार्मिक परिस्थीती कशी होती हे जाणुन घेऊया.

२. २. पेशवे कालीन सामाजिक परिस्थीती:—

इ. स. १७७५ नंतर पेशवेंची सत्ता बळकावत गेली. इ. स. १८१८ साली पेशवे सत्ता संपली. इ. स. १८१७ मध्ये इंग्रजांनी पुण्यावर ताबा मिळवला. त्याआधी पेशव्याईच्या काळात समाजात जी परिस्थीती होती ते जाणुन घेणे महत्त्वाचे आहे. समाजात अनेक प्रथा ही रूढ झालेली होती. धर्माच्या नावावर छहले जाउ लागले. त्याकाळी समाजात लोकांची स्थिती कशी होती हे जाणुन घेणे. ते पुढीलप्रमाणे:—

२. २. १. ग्रामीण व्यवस्था:—

पेशवे काळात अनेक लोक समाज बनवुन राहत असे. समाज हा अती प्राचीन काळापासुन चालत आलेला होता. त्यामध्ये या समाजात आपण राहतो ठिकाला 'खेडे' म्हणुन ओळखतो. त्या खेडे मध्ये अनेक सोईसुविधा कलेले दिसुन येते. तलाव, नदी, ओढे हे त्या खेडे मध्ये आहेत. यामध्ये माणसाला राहाण्यासाठी अनेल

वसाहती निर्माण कले गेले याकरिता त्यांनी निर्माण केलेल्या समाजात ग्रामीण किंवा खेडे ची व्यवस्था केलेली दिसुन येते. त्याखेडयामध्ये दोनप्रकारचे भाग केलेले दिसुन येतोत. पहीला म्हणजे वस्तीचा भाग असे होते. त्यास आपण पांढरी असेही म्हणत असत. तर दुसरा भाग म्हणजे लागवडीचा भाग किवां प्रदश त्याला आपण काळी असे म्हणत या ग्रामीण व्यवस्था ही अनेक ठिकाणी व्यक्ती जिथे वस्ती करतात त्याठिकाणी ग्रामणी व्यवस्था केली जाते. पेशवे काळात ही व्यवस्था त्याच्या वेतनावरून ठरलेली दिसुन येते यामध्ये जसे त्यालाच ग्राम किंवा खेडी म्हटले जाते. जो गावात राज्य करीत असत म्हणजे वंशपरंपरेने ते अधिकार असे. पाटिल याला सपुर्ण गावाची रखवाली करीत असे. गोतसभेचा प्रमुख असे. नांगर ही त्यांची निशाणी असे. गावातील जमिन लागवडीखालील आणणे, त्या गावातील शांती व सुरक्षितता प्रस्थापित करणे. त्यांना न्याय मिळवून देणे. गावातली अनेक प्रकाराची मदत करणे हे सर्व काम पाटिल करीत असत. पेशवे काळीन पाटिल यास खुप महत्व असल्याने त्यांना मानपान भरपुर मिळे पाटिल हा गावचा वतनदार असे. पाटिल हे जैन, ब्राम्हण, लिंगायत व अनेक जातीचे आहेत. त्यांच्या मध्ये अनेक पोट जाती आहेत. तर दुसरे म्हणजे कुलकर्णी किंवा ग्रामलेखी असे व्यवस्था असे. ते पाटलांच्या कामात मदत करित असे. प्रत्येक गावात कुलकर्णी असेलच असे नाही व चौगुला तिसरा महत्वाचा असे. गावामध्ये वतनदार असे. तो पाटलांचा सहायक असे. त्यांची जात ही मराठामध्ये मोडत असे. त्यांची निशीणी नांगर असे. व शेटे किंवा महाजन ते गावाच्या बाजारपेटेत वंशपरंपरागत होते. गोतसभेत अधिकरी असत. देशमुख ही एक ग्राम व्यवस्था होती. त्यांना पाटलापेक्षाही महत्व होते. देशमुख महाराष्ट्रातील मराठा होते.

यांप्रकारे ग्राम व्यवस्था रूढ झालेली होती. पेशवे काळात ही ग्रामीण व्यवस्थेत लोक राहत असे ग्रामीण क्षेत्रात ही लोक मानपानीचे होते.

२. २. २. जाती व्यवस्थाः—

जाती व्यवस्था ही प्राचीन काळापासुन चालत आलेली व्यवस्था आहे. तीच आता व्यवस्था मराठा काळातही चालु होती. जातीव्यवस्थे मध्ये ही अनेक पोटजाती आहेत. चातुवर्ण्यापासुन चालत आलेली प्रथा आहे. भारतीय समाजात अनेक जाती उपजाती निर्माण झाल्या. ६ व्या शताकापर्यंत या जातीची संख्या मोठया प्रमााणावर वाढ झालेली दिसते. १० व्या शतकापासुन सामाजिक विघटनास सुरूवात झाली. सर्वच वर्णामध्ये अनेक विघटन झाल्यामुळे एकाच वर्णात अनेक जाती निर्माण झाले. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये या जातीमध्ये अनेक प्रकारे बदल झालेले दिसुन येते. जाती हे समाताजील अविभाज्य भाग आहे. प्रत्येक मनुष्य त्या त्या लोकांचे जाती प्रमाणे वागत असे. प्रत्येक माणसाला त्या प्रकाराचे वागणूक दिले जात होते. कोणालाही वावगे वाटत नव्हते. किंवा कोणीही जाती व्येवस्थेला केल्याचे आढळत नाही. . त्या जाती व्यवस्थे प्रकारे काम करित असत त्यामुळे ब्राम्हाण, क्षत्रिय, शुद्र, वैश्य अशा प्रकारची जाती व्यस्था होती ते पुढील प्रमाणेः—

१. ब्राम्हणः—

ब्राम्हण ही जात समाजात सर्वात मोठी मानली जाते. व त्यास समाजात सर्वश्रेष्ठ सीान आहे. व शिवकाळात ब्राम्हणाना वाचता लिहीता ये होते म्हणुन त्यास प्रशासकिय कार्यामध्ये घेतले जात होते म्हणुन त्यास प्रशासकिय कार्यामध्ये घेतले जात होते. यावरून पेशवेकाळात तर पेशवे स्वतः ब्राम्हण जातीचे होते. त्यामुळे पेशवेकाळी ब्राम्हणास उच्चप्रकाराचे मान मिळु लागले. त्या काळी वा. कृ. भावे आपल्या "पेशवेकालीन महाराष्ट्रा" या ग्रंथात ते असे म्हणतात की, " सर्व धर्म बांधवाचे कुलधर्म जाती धर्म बांधवाचे कुलधर्म जाती, धर्म, जातीचे आधार, पितृधर्म, देवदेवतांची प्राणप्रतिष्ठा, सोळा संस्कार यात्रा इत्यादी शेकडो कामे पार पाडण हे ब्राम्हणाच्या हाती असल्याने त्याची उत्तम प्रकारे संभ्वता येत असे. ब्राम्हण हा सर्व एक समान नाही तर त्यांच्यातही अनेक जाती आहेत त्यामध्ये कायस्त, कोकणस्थ, वऱ्हाडी प्रभु, चितपावन असे अनेक भेद होते. त्याच्या जातीवरून उच्चनिचतेचा प्रकार घडुन येत असे. पेशवे कालीन ब्राम्हणांना खुप महत्व प्राप्त झाले. इतर अनेक इतर अनेक लोक त्यांच्या घरी जाऊन त्यास वेतन देत असत. तर त्याचे कार्य असे की, अध्ययन करणे, यज्ञन (यज्ञ) याजन करणे, अध्यापन, दावन परिग्रह (अनुग्रह) करणे इत्यादी गोष्टी ब्राम्हण करित होते. ब्राम्हणाच्या घरोघरी जाऊन त्यास वेतन देत होते. तर ब्रम्हण समाज एकसंघ होता असे मात्र नाही. तर ब्राम्हण समाज समाज एक संघ होता असे मात्र नाही. त्यांच्यातही कायस्त, कोकणस्थ, वऱ्हाडी प्रभु, चितपावन असे अनेक भेद आहेत. त्यांच्यात हक्कावरून व उच्चनिचतेवरूत नेहमी संघर्ष चालत असत. पेशवे काळी अश्या प्रकारे ब्राम्हण राहत असत.

२. क्षत्रियः—

भारतामध्ये समाजात ब्राम्हणांना महत्व प्राप्त झाले आहे. व त्यानंतर क्षत्रिय ही ब्राम्हणानंतरची महत्वाची जात म्हणुन ओळखली जोते. यामध्ये क्षत्रिय हे शिवकाळात व पेशवेकाळात होते. क्षत्रिय हे जातीचे लोक शेती, पशुपालन, लष्करामध्ये भाग घेणारे सैन हे कार्य करित होते. यामध्ये शिवकालीन पेशवे कालीन युध्दात सैनामध्ये लष्करांचे काम करीत अस त्यावरून ते त्यांना लष्करांना महत्व प्राप्त झालेल आहे. क्षत्रिय हा प्राचीन काळापासुन समाजव्यवस्थेनुसार चातुवर्णातील एक वर्ण आहे. त्याकाही क्षत्रियांमध्ये उच्च—निच असे भेदभावा पाळले जात होते. पेशवे कालीन क्षत्रिय महाराष्ट्रात मराठयामध्ये ९६ क्षत्रिय कुळ आहेत. त्यालाच ९६ कुळी मराठा असे म्हटले जाते पण दुसरा बाजीराव नंतर इंस्ट इंडीया कंपनीशी झालेल्या युध्दामध्ये मराठा साम्राज्याचा अस्त झाला. इ. स. १८१८ मध्ये झालेल्या निर्णायक युध्दात दुसरा बाजीराव पेशवा यांनी निकाराचा प्रयत्न केले पण इंग्रजाच्या बंदका, तोफा यामुळे त्या पराभव झाला. व पेशवे काळ ही संपली. अश्या प्रमाणे क्षत्रिय जातीचे लोक राहत होते.

३. वैश्यः—

ब्राम्हण व क्षत्रिय यानंतर जी जात येते ९त ितश्य होय. व्यापार व उदीम करून समाजातील लोकांची गरज भागविणे हे काम वैश्य जातीचे लोक करीत असत. पेशवे कालीन लोक अनेक प्रकाराची कामे करीत होते. शिवकाळात व पेशवे काळात महाराष्ट्रातील व्यापार मराठी माणसाच्या हातात नव्हता. कर्नाटक व गुजरातमधुन आलेल्या लोकांनी तेथे येऊन बाजारपेठामधुन आपला जम बसविला होता. पेशवेकाळात मात्र वाण्याच्या रूपाने बयापारात शिरकाव केला होता. वैश्य वर्गाच्या कोणत्या जातीचा समावेश होतो हे सांगणे मात्र अवघड आहे. शेटे— महाजन, वाणी यांचा समावेश यात होतो. तेली, तांबोळी यासारख्या बलुतेदारांनी ही कसबा किंवा पेठेत दुकाने थाटुन व्यापार केलेला दिसतो.

४.. शुद्रः—

शुद्र हा हिंदु समाज व्यवस्थेनुसार हे सेवा करणारे व्यक्ति होते. उच्चवर्णीयांची सेवा करणारा जो वर्ग असे त्यांना शुद्र मानले जात. मराठा कालखंडात शुद्र जातीचे लोक हे स्वतंत्र असलेले वर्ग दिसत नाही. मराठा कालीन त्यात बहुसंख्या कनिष्ठ जाती वर्गातील जातीचा समावेश होत होता. शुद्र जातीचे लोक हे मराठा कालीन शिक्षण व देवपुजा करणाऱ्या ब्राम्हणाची, राज्यकरणाऱ्याची तसेच शुध्द करणाऱ्या व समाजाचे देशाचे संरक्षण करणाऱ ब्राम्हणाची सेवा करण्याचे काम शुद्र करीत त्यावेळी बलुतेदारी पध्दत मोठया प्रमाणात होती. पेशवेकाळात मात्र जातीबंधने आधिक कडक होत गेली या काळात जातीव्यवस्था अधिक दृढ होत गेली. पुढे पेशवेकालीनमध्ये अनेक जातीचे गणना शुद्र व तत्सम जातीत केली जात असे. त्या जाती न्हावी, कुंभार, सुतार, गुरव, तेली, शिंपी, माळी, गोंधळी, धनगर, लोहार, परीट, कोळी, तांबोळी, साळी, सनगर, रामोशी, कास्पर, कोकाडी बुरूड, फासेपारधी, बेलदारा, पाथ्रवट, वडार इत्यादी जाती शुद्र किंवा तत्सम जातीत मोडत होते. बलुतेदार व अलुतेदार यांनीही उत्तर पेशवाई काळात शुद्र मानीत होते. त्या लोकास हिन दर्जा दिले जात होते.

अशा प्रकारे जातीव्यवस्थेमध्ये चार प्रकाराची व्यवस्था असलेली दिसुन येते. यामध्ये अनेक जातीचे लोक त्याच्या कार्यावरून त्यास ती जात मिळाली होती. मराठा ही महाराष्टातील चार वर्णीय जात आहे.

२. २. ३. पेशवेकालीन अस्पृश्यताः—

मराठा कालीन हे शिवकालीन व पेशवेकालीन अस्पश्यता ही जा चालत आलेली आहे फरक फक्त एवढा आहे. की, शिवकाळात अस्पृश्याचे हालअपेष्टा होत नव्हते. पण पेशवे कालीन मात्र राज्यकर्ते यानात्याने ही जातीव्यवस्था अधिक कडक झाली होती. त्यामुळे पेशवाईत या नात्यासने ही जातीव्यवस्था अस्पृश्यांच्या हालअपेष्टां होउ लागले. त्यांचे जीवन शिवकालीत काळाज जास्त त्रासदायक नव्हते तर छ. शिवाजी राजांनी स्वराज्य सीापनेच्या वेळी त्यांचे कामी व सहकार्य घेतले. सर्व जीच्या लोकांची गुण वैशिष्टे पाहुन त्यांना कामे दिली जात होती. त्यांना जाती व्यवस्था मोडली नाही. परंतु राज्यकर्ता या नात्याने ती वाढवली नाही. किंवा जाती बंधने कडक केली नाहीत जातीजातीमध्ये सामंजस्य कसे राहील हे पाहिले. शिवरायानंतर आलेल्या राज्यकर्त्यांनीही यात काही बदल केले नाही. परंतु पेशवाई कालीन यामध्ये बदल करण्यात आले त्याची विचार सरणी व तत्वप्रणाली आचरणात आणली गेली. त्यामुळे जातीबंधने कडक होत`ली अस्पृश्यता पराकोटीची पाळले जाऊ लागले या बदलाचे वर्णन जदुनाथ सरकारची पुढीलप्रमाणे केली आहे. 'शिवराजांनी सीापन केलेल्या हिंदु

राज्यापुढील पहिला धोका म्हणजे शिराजाचे आणि पहिला बाजीराव यांच्या विजयामुळे प्राप्त झालेली राष्ट्रीय किर्ती आणि समृध्द त्यांच्यामुळे हिंदुची कर्मपणाच्या दिशेने प्रतिक्रिया घडत गेली. दररोज करावयांच्या धार्मिक विधीतील पवित्र अपवित्राच्या कल्पना बळावत गेल्या व त्यांच्या प्रारंभीच्या राजकिय दृषीने आणि एकसंघ समाजप्रवृत्ती यावर अनिष्ट परिणाम झाला. एकंदरीत पेशवाई काळात जाति जातीमधील दरी वाढलेली दिसते. प्रत्येक जात आपापले वेगवेगळे जपण्याचा प्रयत्न करीत होती. अस्पृश्य हे अतिशुद्रामध्ये गणले जात होते.

२. २. ४. अस्पृश्याचे प्रमुख जाती:—

अस्पृश्यामध्ये अनेक जातीचे प्रकार आहेत. त्यामध्ये महार, मांग, चांभार व ढोर या प्रमुख जातीचा समावेश होतो.

१. महार:—

गावगाडयातील सर्व साक्षी असा महत्वाचा बलुतेदार म्हणजे महार होय गावातील लोकांचे शेतसारा वसुल करण्यापासुन ते झाड लोटी पर्यंतची सर्व प्रकारची लहान—मोठी कामे हे महार जातीचे लोक करीत असत. जमिनीच्या सर्व तंटयात महाराच्या साक्षीला अतिशय महत्व होते. महार ही जात महाराष्टात सर्वत्र आढळेते. ही फार पुरातन जात आहे मराठे कालीन कागदपत्रात महारांचा उल्लेख हा काही धेड, भुमिया किंवा मार्गदर्शक, येसकर, तराळ, पडिवार, भुमिपुत्र, राबता या महार यास सज्ञांनी केलेला आढळतो. महारामध्ये सोमवंशी, आदवन, बावने, विणकर इत्यांदी जाती आहेत. त्याच्यातही मानमानावरून व वतनावरून संघर्ष होत असततत. त्यालोकास त्यांच्या कामावरून त्यास जात दिलेले आहेत.

२. मांग:—

मंग जातही महरानंतरची दुसरी जात आहे. त्या जातीचे लोकांना अतिशय हिन काम करावी लागत असे. जसे की, मांग बलुतेदाराला शेतकऱ्याला दोरखंड पुरविणे, झाडु, केरसुण्या पुरविणे तसे दसरा—दिवाळी सणाला अंब्याचे तोरण गावाचया वेशाली, चावडीला बंधणे, वतनदाराच्या दरवाज्याला बांधणे ही कामे मांग जातीचे लोकांना करावी लागत असे. मांग जातीमध्ये ही अनेक पोट जाती असतण

३. चांभार:—

महार व मांग प्रमाणे चांभार ही जात असुन त्यामध्ये अनेक निरनिराळे काम करीत असत असे की, त्या जातीचे लोक जनावरांच्या कातडीपासुन निरनिराळया वस्तु बनविणे हा चांभार मुख्य उदयोग आहे. शेतकऱ्याचे अनेक कामे. कातडयाची मोट शिवणे, तिला ठिगळ लावणे, जनावराला हटकण्यासाठी आसुड बनविणे, कातडी, पट्टे, वादी इत्यांदी वस्तु बनवित असत. चांभाराच्यात मोची व टिनगर या दोन पोटजाती होत्या. मुख्य म्हणजे घालण्यासाठी चप्पल, बुट, जोडे हे सर्व वस्तु बनवुन विकणे, या सर्व कामे चांभार जातीचे लोक करीत असत.

४. ढोर:—

जनावरांची कातडी वरून कमविण्याचे जात म्हणजे ढोर होय. यागावात जनावरे मेल्यास ते गावाबाहेर नेऊन टाकणे व त्याचे कातडी काढणे ही कामे त्यास करावी लागत. पेशवेकाळात जाती श्रेष्टतव खुप आढळेते उच्चवर्णीय ब्राम्हण ज्याप्रमाणे स्वत: श्रेष्ट समजत व इतराना शुद्र समजत होते. व शुद्र जातीत ही श्रेष्ट कनिष्ट जात असे होते त्यामध्ये ही अनेक भेदभाव असे प्रकार दिलेले आहेत. ढोर जातीचे लोकांस ब्राम्हण जीतीचे लोक हे अतिशय हिन दर्जाचे समजत त्यांच्याजवळ ही येत नसे त्यांना स्पर्श ही करीत नसे. बाजीराव पेशवे हे स्वत: ब्राम्हण असल्याने ब्राम्हण जात ही त्याकाळी त्यास सर्व श्रेष्ठ जातीचे मानले जात असे.

२. २. ५. गुलामगिरी :—

गुलामगिरी ही मध्ययुगीन काळापासुन चालत आलेली आहे. यामध्ये अनेक गुलामांना विकणे व खरेदी करणे हे सर्व मध्ययुगीन काळापासुन चालत आलेली परपंरा आहे. त्याकाळी गुलामगिरी ही खुप बाळगीत होते. गुलामांना बाजारात विकणे व खरेदी करणे हे सर्व मध्यकाळापासुन चालत आलेली परंपरा होती. गुलामाना विकत घेऊन त्यास राजसत्तेवर बसविणे व त्यास दास दासी म्हणुन विकत घेणे हे सर्व मध्यकाळापासुन चालत होती. व पेशवे काळातही ती चालत आलेली परंपरा होती. युरोपात गुलामगिरीप्रमाणे येथील गुलामगिरी तेवढी अत्याचारी

नव्हती. पेशवे काळात महाराष्ट्रातील गुलामातील पुरूषांना कुणवी व स्त्रियांना कुणबिण म्हटले जात होते. दास दासी हे सुध्दा गुनामामध्ये मोडत होते. मराठी सरजामदारा जवळ अशा प्रकारच्या शेकडो दास दासी हे गुलामात होते. गुलामांना सीवर मालमत्तेचा एक भाग समजणयात येत असे कुटुंबातील मालमत्तेच्या वाटणी समवेत दास दासांना वाटणी होत असे. गुलामामध्ये पुरूषापेक्षा स्त्रियाची म्हणजे कुणबीण संख्या मोठी होती. पेशवे काळात अश्या कुणबीण मोठया प्रमाणात होत्या. घरकाम व शेतीवरही या गुलामांना राबावे लागत असे. स्त्री गुलामांना सुखोप भोगही धेतला जात असे. अनेक सरदारांना दासी पुत्र असल्याची उदाहरणे आढतात. व त्या गुलामाना विकत घेऊन स्त्री असेल तर त्यसांचे लग्न लावीत असे. या प्रकारे पेशवे काळात प्रथा असलेली दिसुन येते गुलामाना विकणे व खरेदी करणे हे पेशवे काळात रूढ झालेली दिसुन येते.

२. २. ६. पुरूषांची व्यवस्था :—

समाजामध्ये प्ररूषप्रधान ही प्रथा चालत असे त्यामध्ये पुरूषांना प्राचीन काळापासुन अत्यंत महत्वाचे सीन दिलेले आहेत. ते पेशवेकाळात ही पुरूषांना महत्वाचे सीन दिलेले आहेत. त्यामध्ये अनेक रूढ परंपरा लादलेली दिसुन येते. त्यामध्ये स्त्रिया तेवढे हक्क व ते सन्मान नव्हते. उच्च वर्गातील किंवा कनिष्ट वर्गातील पुरूष हे दुसरे विवाह करू शकत होते पण स्त्रिया करू शकत नव्हते. व पुरूषाचे लग्न एका लहानमुलीशी केले जात होते ते जेव्हा पत्नी मरण पावली की ते पुनर्विवाह करू शकत होते. पती मरण पावल्यानंतर स्त्रिला सती जावे लागत होते. एवढे पुरूषांना महत्व होते की ते म्हतारा माणुस एका लहान मुलीशी लग्न करीत होते त्यास जठर विवाह असे म्हटले जात होते. मध्ययुगीन काळामध्ये तर परधर्मीयांच्या आक्रमणाचे भय सातत्याने असल्याने संरक्षणाच्या नावाखाली गुलामगिरी जीवन जगण्याचे वे आली होती. पेशवे कालीन पर्यंत ही प्रथा रूढ झालेली दिसुन येते. पुरूष प्रधान प्रथेमुळे स्त्रीया सर्व प्रथेने छहले जाऊ लागले.

२. २. ७. स्त्रीयांची स्थिती:—

प्राचीन काळापासुन स्त्रियांना दुय्यम दर्जाचे सीन प्राप्त झाले होते. भारतीय कुटुंब सस्थेत प्रमुख आधार म्हणजे स्त्री होय. कुटंब म्हणुन स्त्रीयांशिवाय पुरूषांना समाजात सीन होते. हे सीन स्त्रियांना कधीच प्राप्त झाले नाही. मध्ययुगीन काळापामध्ये परधर्मीयांच्या आक्रमणाचे भय सातत्याने असल्याने संरक्षणेच्या नावाखाली गुलामगीरीचे जीवन जगण्याचे वेळ आली होती पेशवेकालीन हिन दर्जाची वागणुक दिली जात होती. त्यांच्या काळी स्त्रियांची स्थिती म्हणजे बालविवाह, विधवा पुनर्विवाहास बंदी, जठर विवाह, सतीची प्रथा, केशवेपन असा रूढ परंपरा असलेले दिसुन येते.

१. बालविवाह :—

पेशवे काळात समाजात बालविवाह ही प्रथा रूढ होती. तीला शिण्याचा अधिकार ही नव्हता. त्या लहान मुलीचे लग्न जास्तीत जास्त आठ वर्षाची असताना तिचे लग्न करावे लागत असत. नाहीतर तर तिच्या आई—वडीलांना ती मुलगी संकट वाटत असे. त्यामुळे त्या मुलीचे लग्न लवकरात लवकर लावण्याचा प्रयत्न करीत असे. हे सर्व प्रथा पेशवे काळीन चालत असे. दुसऱ्या बाजीरावाने स्वत: नऊ वर्षाच्या नंतर कोणतीही अविवाहित राहु नये. असा हुकुम काढला होता. या करीता त्यामुलीचे आठ किंवा नऊ वर्षाच्या आत करून देत असत. त्यामुलीला बालवया पासुनच हे सर्व सहन करावे लागत असे.

२. सतीची प्रथा :—

जेव्हा पतीचे मृत्यु झाले की त्या स्त्रीला सती जावे लागत होते. ही प्रथा मध्ययुगीन काळापासुन रूढ झालेली होती. त्याप्रथेला अनेक स्त्रीया बळी पडत होते. पेशवे काळात ही रूढ परंपर चालुच होती. जसे कोणता योध्दा युध्दास गेल्याने त्यांचे तेथे मृत्यु झाल्याने त्याची पत्नीला सती जावा लागत. त्या स्त्रीला अग्नी सीन करावे लागे. शिवाजी राजाचे मृत्युनंतर पुतळाबाई सती गेल्या होत्या. व शाहु महाराजाच्यां मृयुनंतर सकवारबाई सती गेल्या होत्या. व पहिल्या माधवराच्या मृत्यु नंतर रमाबाई सती गेले होत्या. अशा प्रमाणे अनेक राजाच्या पत्नी त्यांच्या मृत्युनंतर सती गेले होते. असे आढळतात. अश्या उदाहरणामुळे सतीची प्रथा अनिष्ट पध्दतीला महत्व प्राप्त झाले होते. स्त्री सती गेल्यानंतर तिच्या पतीचे पाप नष्ट होतात. व स्वर्गात पती—पत्नी एकत्र सुखाने राहु लागतात. अशा भावडया समझुती होत्या. क्वचित प्रसंगी जठर कुमारी विवाह हात असत दृ त्या स्त्रिच्या चारित्र्याला व पतिव्रता

कल्पनेला मात्र लग्ने त्यामुळे शारिरीक कुपोषण, प्रचंड कामाचे ओझे व सामान्य दर्जाचे भोजन यामुळे त्या स्त्रीची अवस्था तशी दयनीय होती.

३. विधवा स्त्री :—

विधवा स्त्रीचे जीवन खुप त्रासदायक होते तिला कोणत्या ही समारंभात भाग घेता येत नव्हते. तिला अलंकार वापरता येत नाही. अगदी साधे जीवन जगावे लागत होते. पती मरण पावल्यानंतर त्या स्त्रीला केशवपन करावे लागत होते. ब्राम्हण कुटुंबात तर विधवेचेजीणे अशिय वाईट होते. सादर्य वाढेल असे वागण्यास बंदी होती ब्राम्हण, सोनार, कावस्थ व उच्चवर्णीय मराठा जाती वगळता विधवेचे पुनर्विवाह करता येत असे. अशा विवाहाला पाठ लावणे असे म्हटले जात होत. अशा स्त्रीयांना समाजाकडून नगण्य वागणूक मिळत असे शुद्र व अतिशुद्र जातीतील स्त्रिया नवऱ्याशी पटले नाही तर घटस्पोट होऊन दुसऱ्याशी विवाह करीत असत. उच्च वर्गातील स्त्रीयांपेक्षा शुद्र व अतिशुद्र स्त्रिया सुखी व स्वतंत्र्य होत्या असे म्हणता येईल.

४. जठर विवाह :—

जठर विवाह म्हणजे लहान मुलीशी एक म्हतारा बरोबर लग्न लाऊन देणे असे होय. पेशवे काळातही ही प्रथा रूढ झालेली होती. चाळीस वर्षाच्या नानासाहेब पेशव्यांना पानीपतनाहुन परतत असताना पैठण येथील वाखोरे सावकाराच्या नऊ वर्षीय मुलीशी लग्न केले. व त्यानंतर केवळ ४ महिन्यातच त्याचे मृत्यु झाला. समाजात अनेक श्रीमंत व्यक्ती धनाच्या जोरावर उतारवयात लहान वयाच्या मुलीशी लग्ने करीत होते. जठर विवाहामुळे पती मरण पावल्यावर मुलीला विधवा म्हणुन रहावे लागत होते. अश्या विधवाची संख्या त्या काळात मोठया प्रमाणात होती.

२. २. ८. समाजातील रूढी व परंपरा :—

पेशवे काळात व त्या समाजातील व त्याआधी शिवकाळातील समाजात धार्मिक रूढी—परंपरा चालत होती. त्यावर पेशवेकाळात त्यात वाढ झाली त्यामध्ये बालकांचे जठरविवाह हे लहान मुलीचे लग्न म्हताऱ्शी करणे. तर अंधश्रध्दा प्रथा मोठया प्रमाणावर चालत होती जसे ओवाळताना पणती विजणे, कावळा शिवणे, पापणे फरफरणे, दृष्ट लागु नये म्हणुन दाराला चप्पल बांधणे असे अंधश्रध्दा या काळात समजत होते. अशा अनेक रूढी—परंपरा समाजात चातल होते.

२. २. ९. शिक्षणाचा अभाव:—

पेशवे कालीन शिक्षणावर अने भेदभाव होत असे ब्रम्हण वर्ग शिक्षण घेत असे प्रशासन, हीशोब, आर्थिक व्यवहार व धार्मिक विधी येणाइतपत ब्राम्हणवर्ग त्याकाळी शिक्षण धेत असे. त्याप्रमाणे राजे—रजवाडे व श्रीमंत वर्ग व्यवहारापुरते शिक्षण घेत असे वाकी सर्व बहुसंख्या समाज अज्ञानी निरक्षर होते. शिक्षण घेणे हे पाप आहे. स्त्रियांनी शिकणे म्हणजे पाप आहे. अशा समजुती समाजात होत्या ब्राम्हण सोडुन कोणीही शिक्षण घेत नव्हते. त्यामुळे अज्ञान दारिद्रय व कामातील मागासलेपण यात बहुजन समाज बुडाला होता. शिक्षणाच्या अभावामुळे समाजात अंधश्रध्दा, रूढी परंपरा व अनिष्ट प्रथा वाढत्या होत्या. बहुदेवता वाद निर्माण झाला होता.

अशा समाजात रूढी पंरपरा शिक्षणाचा अभाव, स्त्रीयांची स्थिती, जीती जमाती रूढ झालेली होती.

२. ३. पेशवेकालीन धार्मिक स्थिती:—

भारतातील लोक हे धर्मावर विश्वास ठेवणे हे प्राचीन काळापासुन चालु होते. त्यामध्ये शिवकाळात व पेशवे काळातही धार्मिक रूढी—परंपरा, चालीरिती चालु होते. मुघल लोक हिंदु लोकांच्या धर्मावर घात करून ते आपले धार्मिक चाली रिती—परंपरा चालु केले. व हिंदु लोकांवर अत्याचार केले अश्या हिंदुचे वर्चस्व संपुष्टात आले. त्यांचे कार्य क्षेत्र संकुचित झाले. राजवाडे म्हणतात. त्याप्रमाणे 'हिंदु वाटेल गेले, देवळे मोडली गेली, पर्वताचे पीर केले, मठांचे दर्गे बनविले, राऊळ ाचे महाल झाले धर्मकेवळ लोपुन गेला. अशी हैराणगत झाली. राजवाडेच्या विधानावरून त्कालीन परिस्थीतीची कल्पना येते इस्लामी राजकिय आक्रमणामुळे हिंदु राज्यकर्तेचे सीन भ्रष्ट झाले. इस्लामी लोकांना प्रजेचे खुप हाल केले प्रजेचा रक्षण कर्ता राहिला नाही. प्रजा हतलब झाली त्यामुळे इस्लाम राज्यकर्त्यांना हिंदुच्या वर धार्मिक आक्रमण करणे सोपे झाले. संपुर्ण हिंदु लोंकांचे मंदिरे, घरे ध्दस्त केले. त्यावरून संपुर्ण भारत इस्लामी धर्माचे हाते की काय असा विचार आला होता. असे असताना छ. शिवाजी महाराजांनी 'स्वराज्य सीापन केली व पुन्हा हिंदु धर्माची लोक आपल्या धर्मात येऊ लागले.

पेशवे काळ हे त्यांनतर हिंदुधर्मातील लोक आपली सस्कुती जपु लागली व या धार्मिक जिवन जगु लागने आपली चालीरिती, रूढी—परंपरा याचा वापर करू लागले. पुन्हा हिंदु धर्मातील लोक यात्रा, पुजापाठ, सण, उत्सव साजरे, शकुनी, मुहुर्त, ग्रहशांती, तिर्थयात्रा हे सर्व कार्य समाजात धार्मिक करू लागले व यावरून हिदु धर्मातील लोक आपला स्वातत्र्य धर्माचे सहखुशीने साजरे करू लागले व पुन्हा आपली संस्कृती जपु लागली.

२. ३. १. छत्रपती शिवाजी महाराजांची धार्मिक कार्य:—

शिवाजी महाराज हे धार्मिक वृतीचे होते. शिवाजी महाराज हे हिंदु धर्माचेच नाही तर सर्व धर्मालोकास समान मानत असे. त्यामुळे त्यांनी मंदिराप्रमाणे मशजिदीनांही सरकारी तिजोरीतुन मदत केली. शिवकाळात पुर्वीचे हिंदु लोकांनी मुस्लिम धर्म स्विकारले होते. त्यांना हिंदुधर्मात आपल्या स्वइच्छेन येण्यास सांगितले. शिवकाळात पुर्वीच्या मुस्लिम राज्यकत्यांनी स्विकारलेली धार्मिक क्षेत्रातील अन्यायीची परंपरा संपली व सर्व धर्म समभाव हे धोरण सुरू केले. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्याधर्माप्रमााणे वागण्याचे स्वतंत्र्य अधिकार स्वराज्यात होते. शिवाजीराजांनी पारंपारिक धर्माची जोपासना करीत असताना तत्कालीन राजकारणाच्या संदर्भात धर्माला योग्य ते सीन आणि आशय प्राप्त करून दिला.

२. ३. २. पेशवे कालीन धार्मिक परिस्थीती:—

शिवकाळा नंतर पेशवोकळ संपुष्टात आले व मराठी सत्तेचा विकास सर्व हिंदुस्थाना झाला. सर्व हिंदु लोकास हिंदुस्थानात आपलया हिंदु पदपाही शाही राज्य निर्माण व्हावे. असे सर्वांना वाटत होते. पेशवे काळात ते स्वतः ब्राम्हणा होते. त्यामुळे ब्राम्हणाला जास्त महत्व प्राप्त झाले. पेशवेकाळात हिंदु धर्म श्रेष्टतव, धार्मिक आचार विचार यांना महत्व दिले गेले. पेशवे यांना हिंदु देवदेवता, वर्णव्यवस्था, जाती व्यवस्था या कल्पना मान्य होत्या. त्यांनी हिंदु धर्मातील कर्मकांड, पुजा— अर्चना, रूढी परंपरा, यज्ञयाग, व्रतवैकल्य यांना पाटिबां दिला. त्यामुळे सनातनी हिंदु धर्माचे पुर्नजिवन झाल्यासारखे चित्र उत्तर पेशवाईच्या काळात दिसुन येते. पेशवेकाळात ब्राम्हणांना सर्वात महत्वाचे सीन प्राप्त झाले होते. त्यामुळे पुजा—अर्चन, कर्मकांड, धार्मिक श्रध्दा, अंधश्रध्दा वाढत्या होत्या. खुद्द पेशवे सुध्दा पुजा— अर्चना, सीन संध्दा अनुष्ठाने यांत गुतलेले दिसतात. समाजात उपवास व्रवर्वकल्य, धार्मिक उत्सव मोठया प्रमाणात वाढले होते. जाती बंधने कडक झाली होती. पेशवे काळात मोठया उत्सवाने सण साजरा करू लागले. पेशवे कालीन अनेक धार्मिक विधी होऊ लागली.

२. ३. ३. धार्मिक विधी:—

पेशावेकालीन लोक हे विधीवर विश्सास हाता. त्यामुळे त्याचे अनेक विधीकरणाऱ्या ही विश्वास होता. त्यामुळे त्याचे अनेक विधी करत होते. धामिक विधी ही ब्राम्हणांना जास्त महत्व प्राप्त झाले समाजातील पाप निवारण्यासाठी अनेक विधी केली जात होती. कुठल्याही प्रकाराचे संकट आल्यास त्यावर विधी विधान हे सुरू केले जायचे दुःख कमी करण्यासाठी उच्च वर्णीय व श्रीमंत वर्ग ब्राम्हण यांनी धार्मिक विधी करीत असत.

१. होम—हवन व यज्ञ:—

होम—हवन व यज्ञ हे प्राचीन काळापासुन चालत आलेली विध१३त ध्दित आहे. मुघल काळामध्ये मुध्ययुगात विधी बंद पडली. व पेशवे काळ ही संपुष्टात आली तेव्हा पुन्हा ही प्रथा चालु करण्यात आली. पेशवे काळामध्ये पुन्हा हि विधी चालु करणयात आली. होक—हवन व यज्ञ ही विधी नेहमी ब्राम्हण समाजातील लोक करीत असत हे विधी राजे रजवाडे, सरदार, पेशवे धरातील मंडळीच करीत असत कारण त्यास भरपुर पैसा खर्च होत असत. आणि सामान्य जनते कडे हा पैस तेवढे खर्च करण्यासाठी पुरले जात नसे. पेशवे काळात यज्ञ संपन्न झाल्यानंतर ब्राम्हणांना भरपुर दक्षिणा देऊन दान धर्म करीत असत. शेतीचे पीक चांगले व्हावे, पाऊस पडावे, शत्रुंना हरविण्यासाठी ही यज्ञ करू लागत होते. अशा अनेक कारण आहेत जे या विधी मध्ये केले जाते. ब्राम्हण लोक याला धार्मिक कार्याला अंत्यंत महत्व देत होते.

२. अनुष्ठाने:—

पेशवे काळामध्ये देवाला संतुष्ट करण्यासाठी व आपली इच्दा पुर्ण करण्यासाठी हे अनुष्ठाने केली जा असत एखादी महत्वाची व्यक्ती आजारी पडल्यास ती बरी व्हावी याकरीता अनुष्टाने करत असत, पाऊस पडावा,

युध्दामध्ये विजय प्राप्त व्हावे व पुत्रप्राप्ती व्हावे याकारणाने याधर्मपरंपरेतील विधी पुर्ण करीत असत. त्यासाठी हजारो रूप्ये खर्च होत असल्याने ही अनुष्ठाने केवळ श्रीमंत लोकच करीत होते. १९४९ मध्ये छत्रपती शाहु महराज आजारी पडले त्यावेळी अनेक ठिकाणी ब्राम्हणांना अनुष्ठाने करावयास पाठवले होते.

अशा प्रकारे धार्मिक विधी अनेक ब्राम्हण लोक ही विधी विधान करीत होते. कुठल्याही पुजेसाठी होम–यज्ञ– हवन सर्वप्रकाराचे विधीसाठी ब्राम्हण लोक घेत असत.

३. अंधश्रध्दा:—

समाजात अंधश्रध्दा ही पेशवे काळा अनेक लोकांचा त्यावर विश्वास होता. ती प्राचीन काळापासुन रूढ झालेली दिसुन येते. अंधश्रध्दा देवाला प्रचंड महत्व दिल्याने त्यास लोकांच्या अंध्देतुन अने अंध्दाश्रध्दा निर्माण झाल्या होत्या. प्रत्येक गोष्टीवर देवाला वेठीस धरले जात होते. कोणत्याही ठिकाणी अपण चांगले कार्यसाठी जात असेल तर मांजर अथवा विधवा स्त्री आडवी गेली तर त्यास अशुभ मानत असे. ओवाळताना पणती विजली की अशुभ मानले जाइर्ठ, पवित्र प्रसंगी शिंकणे, कावळा शिवणे, पापणी फरफरणे, दुष्ट लागु नय म्हणून घराला चंप्पल बांधणे चौकटीला निंबु मिरची बांधणे अशा कितीतरी गैरसमजुती असतात त्यावरून अंधश्रध्दा घडुन येते. यावर पुन्हा अनेक विधीचे कार्य व यज्ञ करीत होते. यावर कर्णी करणे, आर्थिक भरभराटिला सत्यनारायण सारखे विधीचे पुजा केली जात होती. भुत घलविण्यासाठी अघोरी यांना बोलविणे अशा अनेक विधी करीत असत. अश्या श्रध्देवर लोक अंधश्रध्दा मानत होते व त्यावर अती प्रमाणे विश्वास करीत होते. या विश्वासावरून अनेक ढोंगी या सामान्य लोकांना लुबाडीत होता. पेशवे काळात या सर्व गोष्टीवर अनेकाचे विश्वास असल्यामुळे संपुर्ण समाज त्या रूढी परंपरेवर डोळे बंद करून विश्वास करीत असेत. त्यामुळे पेशवे काळात पेशवे काळात रूढ झालेली दिसुन येते.

४. दक्षिणीप्रथा:—

पेशवेकालीन धार्मिक विधीवरून जास्त प्रमाणात वाढ झालेली ही दक्षिण प्रथा होती. पेशवे काळीन आपले धार्मिक विधीवरून मोठ माठे पुजा केले जात असे. व त्यावर ती पुजा करण्यासाठी अनेक ब्राम्हण येत होते. तेव्हा स्वत: पेशवे हे त्या ब्राम्हणास दक्षिणा म्हणुन त्याना पैसा देत असत. पेशवे काळात त्या दक्षिणेला खुप महत्व होते. वेद संपन्नाला पेशवाई भुदेव मानले जात होते पुजा संपन्न झाल्यास ब्राम्हणांना भोजन व दक्षिणा देऊ लागले. या वेळी ब्राम्हणाची पुजा होऊ लागली. त्या ब्राम्हणांना अत्यंत महत्वाचे सीन देऊ लागले. व त्यात नुतन, कपडे, पंचपात्र शाल मोहरा, गावाची सुवर्ण शिंगे अश्या अनेक वस्तु त्यालोकास पेशवे दान देऊ लागले अशा विधी परंपरेमुळे पेशवे काळात ब्राम्हणाना दान मिळु लागले.

५. मुहूर्त :—

मुहर्त ही प्रथा आहे की त्याशिवाय कुठलाही व्यक्ति आपले शुभ काम त्यावेळेचे मुहुर्तला करतो. मुहूर्ताची गरज पावलोपावली लागत होती. घरून परगावास जाण्यास मुहूर्त व परगावाहू घरी येण्यासाठी मुहुर्त पाहत असे. मोठमोठया लोकांच्या वर्तविल्या असून त्यावरून ग्रहांची दशा पाहिलयावरच ते कोणतेही कामे केली जात असे. जोशी हे सामान्य लोकांस कोणतीही कार्य करण्यास मुहुर्त देत असे यावरून ती व्य१४त ीते काम त्यावेळेत करीत असत जर हेच काम त्या जोशीचे असते व त्यावरून तो अफाट पैसा कमवत असे. व लोकांना लुटत असे. नविन वास्तु बाधल्याने त्यावर मुहुर्तने पुजा पाठ, विधी हवन, करून ते पुर्ण करीत होते. अशा अनेक कार्य मुहुर्तावर करीत होत. कोणत्याही छोटया गोष्टीसाठी पाहणे. हे पेशवाईच्या खुप प्रमाणे चाले. माधवराव पेशवे व राघोबा यांच्यामध्ये वाकडे आले त्या वेळी ते मतभेद मिटविण्यासाठी कोणते ग्रह आड येतात व ते केव्हा चांगले होतील. याचा मुहुर्त पाहुन ते कार्य करीत असे याचे इतिहासात लिखाण केलेले आहे.

६. गृहशांती :—

जेव्हा कोणीही घरे बांधीत होते तेव्हा त्या घरात सुख शांती होण्यासाठी अनेक विधी करू लागले. त्या गृहशांती साठी अनेक पैसा खर्च करीत होते. किंवा व्रते, दान, अनुष्ठाने व तुला केल्याने ईश्वराचा व ग्रहादिकांचा कोप नाहीसा होऊ लागेल अशी सर्वांची श्रध्दा होती. घरामध्ये शांती करायचे असे अनेक होम–यज्ञ– हवन याच्यावरून करीत असत. मंत्रांची माहिती ते आपल्या यजमानास सांगत व यमान त्यांना जरूर ते साहित्य व दक्षिण देऊन त्याजकडून मंत्राचा जप करून घेत माधवराव पेशवे आपला चुलता रघुनाथराव यांच्या स्वाधीन झाल्यावर माधवरावाच्या पक्षाचे पुरस्कर्ते जे पटवर्धन त्यांच्या राशीस तो लागणार हे ठरल्यासारखे होते. पेशवे कालीन

यजमानांना बोलावुन त्यांच्याकडून मंत्राचा जप करून घेत होते. त्यांना ती व्यक्ती दक्षिण देत होते. व वेगवेगळया संकटावर वेगवेगळे मंत्र असून त्यांची माहीती ब्राम्हणांना चांगली होती. मराठयांचे सरदार शेकडो होते व ते नेहमी काही ना काही संकटात असायचे त्यांच्या पदरी भिक्षुक ब्राम्हण कायचे अश्रित म्हणून राहिलेले असत. अशा प्रकारच्या मंत्रांची माहिती ते आपल्या यजमानास सांगत व यजमान त्यांना जरूर ते साहित्य व दक्षिणा देऊन त्याजकडून मंत्राचा जप करून घेत होते. अशा प्रकारे गृहशांती करण्यासाठी पेशवे कालिन लोक याचे उपाय करित होते. त्याकाळी धार्मिक परंपरा रूढ होती.

७. सण व उत्सव व यात्राः—

पेशवे काळामध्ये हिंदु धर्मातील लोक राहत असत त्यामुळे त्या हिंदु धर्मातील देवदेवतेचे अनेक सण साजरे करीत असत व त्याचा उत्सव करीत होते. महाराष्ट्रात विविध धर्मातील लोक राहत होते. त्यामुळे तेथे विविध धर्मातील लोकाचे सण उत्सव साजरा करत होते. यामध्ये गुडी पाडवा हा सण हिंदु धर्मिक वर्षातील पहिले सण म्हणुन ओळखते होते. त्यावर गुडी पाडवा बांबुवर गुडी उभारीत होते. जेव्हा राम वनवासातु परत आल्यावर त्याचे स्वागत करीत होते. रामनवमी हा सण महाराष्टभर त्यांची मंदिरे बांधली व परकीय सत्तेचा धोका सांगून शिवाजीराजांली सीपने केलेले स्वराज्य कसे महत्वाचे आहे हे सांगितले. राम हनुमानाची भक्ती आजही समाजाच्या सर्व थरातून केली जाते. तसेच गणेश चतुर्थी मराठी महिन्यातील भाद्रपद चतुर्थीला येतो तोही पेशवे काळात मोठया उत्सवाने केले जाई. दसरा हिंदु धर्मातील सणापैकी एक आहे. या दिवशी रामाने रावणाचा वध केला होता. त्यामुळे आजही रावणाचे पुतळयाचे वध केले जाते. ते पेशवे काळात ही साजरा होत असे. अशा अनेक सण साजरे करत होते. दिवाळी, होळी, नवरात्र, शिवोपासना अनेक सण साजरा पेशवे काळात केले जात होत. आणि पंढरपुरचा विठोबा, कुंभमेळा, चारधाम यात्रा अश्या देवस्थानी पेशवे काळातील अनेक लोक यात्रेला त्याठिकाणी भेट दयायला जात होते. पेशवेकालीन हिंदु लोक अनेक धर्मपरंपरा चालत होते. ते मोठया उत्साहाने साजरे करत होते. पेशवे कालीन अनेक लोक यात्रेमध्ये आपल्यामनाने, भक्तिभावाने यात्रे जात होते. ते यात्रमध्ये आता जाताना दिसतात.

८.ज्योतिषः—

पेशवे काळामध्ये अनेक विद्वान विदया घऊन ते ज्योतिष बनत होते ते तत्कालीन विद्वानानी बुध्दीचा स्वतंत्रपणा, शेधकपणा व विषयातील परंपरा ही संपादन करीत होते पेशवेकाळी ते अतीप्रमाणात करीत होते. जेव्हा पेशवे मोहीमांकरता ज्योतिषाकड मुहूर्त काढूप दिला व मोहिमेत फत्ते झाली म्हणजे ज्योतिष्याला इनाम देण्यात येई. नुसत्या ज्योतिषशास्त्रापुरता विचार केला तरी पेशवाईत दुर्बिणीसारखे नवी साधन उपलब्ध झाले होते. परंतु त्याचे महत्व संशोधनाच्या दृष्टीने ज्योतिषांना कळल नसावे असे वाटते. पेशवाई काळात ज्योतिषाचा अभ्यास जुने शास्त्र टिकविण्यापुरता, पंचांग रचण्यापुरता व ग्रहांची फले समजून घेण्यापुरताच चालू होता. पेशवे काळात ज्योतिष हे यांची सांख्या होती. पेशवे कालीन अनेक लोक भविष्या जाण्यासाठी ही येत होते. ज्योतिष अनेक ग्रंथाचे ज्ञान घेऊन ते त्याच्यावर त्यांचे भविष्य सांगत होते. ज्योतिष यांचा हा व्यवहारच झाला होता. त्यावर अनेक लोक त्यांच्याकडे येत होते तेव्हा ते त्या ज्योतिषीने अफाट पैसा घेत व लोक त्यांना आवडी, सहखुशीने देत होते. अशा प्रकारे ज्योतिषांचे कार्य होते.

९.तुळादानः—

औषधाच्या गुणाविषयी एकंदरीने भरवसा नसल्याने मनुष्य देवधर्माकडे, भुताखेतांकडे व मंत्रातंत्राकड वळत होते. पेशवे कालीन तुळादान ही प्रथा चालत होती. वैदयकात हल्ली इतकी प्रगती त्याकाळी झालीउ नव्हती. वैदयाचे औषध एखादया रोगावर गुणकारी असले तरी त्याचा गुण येण्यास कित्येक महिने लागत. माधवराव पेशवे यांना तर हकीम वैदय यांच्या औषधोपचाराची कमतरता नव्हती. तुळा करून तुळेतील द्रव्य ब्राम्हणांना दान केल्याने मृत्यू टाळतो व आयुष्य वाढते अशी समजूत आहे. तिला अनूसरून ज्यांना अनूकुलता असे ते लोक तुळा करीत. जेव्हा शिवाजी महाराजांनी राज्यभिषेकसमयी केलेली सुवर्णतुळा प्रसिध्द आहे. परतु अशा प्रकारच्यासुवर्णतुळा मराठेशाहत व पेशवाईत शेकडो स्त्री— पुरूषांच्या झाल्या आहेत. बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे यांनी आपली सुवणतुळा अनेकदा केली होती. अशाप्रकारे पेशवे कालीन ही धार्मिक परपंरामध्ये तुळादान म्हणुन पध्दत होती.

१०. ग्रहणांचे शक्ती :—

जेव्हा ग्रहण असेल त्यादिवस घरातुन कोणीही बाहे पडु नये. जो व्यवहार करीत ते सर्व बंध करून टाकणे. असे पेशवे कालीन काळामध्ये धार्मिक परंपरा चालु होती. मोठे लोक ग्रहणात स्वत:ची तुला करून ग्रहांचा कोप शांत करीत असे. ग्रहणापूर्वीचे चार दिवस व ग्रहणानंतरचे चार दिवस प्रवासात वर्ज्य मानीत. १७६३ साली माधवराव व रघुनाथराव एक झाल्यानंतर त्यांनी निजामाच्या मुलुखावर स्वारी केली. तेव्हा निजामअलीस मिळालेल्या मराठे सरदारांनी गनिमी कावा स्विकारून शत्रूचा डाव शत्रूवरच उलटविण्याचा सल्ला दिला. त्याचप्रमाणे निजाम पुण्यावर चाल करून येऊ लागला हे वर्तमान राघोबास समजताच त्याने मोहीमेवरून गोपिकाबाईला पुण्यास पत्र लिहिल. त्याने भितीदायक प्रत्र लिहीले होते. अशा प्रकारे पेशवेकालील यावर विश्वास होता. याकरीता त्याकाळी ग्रहणाच्या वेळी विचार करून कार्य करीत होते.

११. भुतबाधा :—

देवावर तसम भुतखेवरील लोकांचा विश्वास होता. भारतात कोकणात भुतांचे गंड फार कोकणात विषेशत रत्नागिरी जिल्हयातील लोक दारिद्रय, जमिनीचे लहानशा तुकडयावर व घरठाणा भरणे, त्याच्यात भाऊ बंदिकीची व इतर भांडणे हात. त्यांच्याशी वाकडे असे त्याजवर भुते घालवून त्याचे परिकत्य करणे हा कोकणातील लोकांचा सर्व साधारण इलाज होता. भूते अन्यायाने कोणावर घातली असल्यास त्याच्या पासून रयतेचे लक्षण करणे हा सरकारात उदयोगत होउन बसला होतस. भुताची भिती भट भिक्षुकांनाच वाटत असे. नवे तर लडायातून तलवार मारण्यास शुर पुरूषानी भित भिवीवत. कोकणाची भूते दिवसे उद्वदशा वरच्या भूतापेक्षा जास्त खद्ट्टल कोकणील भूताइतक्या देशाच्या भूतानी लोकांना बेजार करून सोडले होते. तरी भूते घालविण्याची विदया देशावर अगदीच परीचित होती. असे नाही अशा प्रकारे लोकांना भूतावर विश्वास करीत असे. पेशवे काळातही ते चालत असे.

१२. पिरावर भक्ति :—

शेकडो वर्षाचा संस्कारामध्ये स्वत:च्या हिंदु देवता इतकेच उज्ज वाटत त्यांची त्याच भावनेत भक्ती करीत मुसलमानाच्या व धर्माविषयी हिंदुचे मत चांगले होते. असे नाही त्यास ते तिरस्कार पुर्वक यवन अविध्य अशी नाव देत. तरीपण त्यांच्यातील पीर हे त्यांना त्यांची दर्जने पुष्कळ पैसा ही खर्चुन बांधला असुन दर साल त्याचा उरूस ही मोठा होतो. ही पध्दत पटवर्धनाचा अम्मल मिर्जेत बसण्यापुर्वी शेकडो वर्षे होती. त्यामुळे एवढा ज्या पिराचा बडे जाव यांचे स्मरण व चिंतन गोविंदराव हरी विक्त काळी मनाशी चालविले त्यांच्या स्वप्नात येउ लागला गोविंद हरी गोपाळराव लिहतो.

१३. चेटुक व देवदृष्टी :—

चेटकाची ही कल्पना त्या काळी महाराष्ट्रात किंवा हिंदुस्तानात होती असे नाही. तर १८ व्या शतकाखाली पर्यंत ही सा०२१८या जगभरात प्रचलित होती. इग्लाडांत एलिजाबेथ राणीच्या कारकिर्दीत बेचुक व कायदयाने गुन्हा ठरला होता हा कायदा सन १५३६ इतका बदलला. जारण मारणाची विदयाशत्रुचा प्राण हरण करण्यासाठी उपयोगात आणित असल्याकारणाने आपल्या आपत्य साचे प्राण वाचवायचे असतील व देवादृष्टी संचशरी यांनी बोलवित देव ऋषींची मदत इतर रितीनेही देण्यास येई आजारी माणसाने अमुचा एका देवाशी सेवा केल्यास समाधान होईल असे देवऋशी सांगत व ओषध व उपचार करून कंटालेले त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे वागणास तयार होते. मोठमोठै सरदार येथील या बाबतीत देवऋची आज्ञा पाळीत मग सामान्य जन्याची कथा काय?

१४. पायगुण :—

पेशवेकालीन लोकावर त्याळात पायगुणावर अत्यत विश्वास होता. ते पायगुणावरही असाच विश्वास दौलताबादेचा किल्ला महाराष्ट्रात फार प्रसिध्द. तो बांधताना शत्रूपासून त्याचे उत्तमप्रकारे संरक्षण होण्यासाठी जितकी तरतूद केली आहे. तितकी इतरत्र क्वचितच आढळते. खेरीज त्यावर जनार्दनस्वामींची समाधी असल्यामुळे ते हिंदूंचे एक पवित्र क्षेत्र होऊन राहिले आहे. या सर्वात त्याच्या प्रसिध्दीचे कारण हे की तो यादव राजांची म्हणजे महाराष्ट्रातील एससकवेळ राजधानी होती. असले स्थळ हिंदूच्याच ताब्यात राहावे अशी मराठीची इच्छा असणे स्वाभाविक म्हणून सन १७६० साली उदगीरच्या लढाईत निजामचा पराभव करून त्याजपासून जो मुलूख पेशव्यांनी घेतला त्यात दौताबादही मराठयांकडे आली. परंतु दौलतेबादेचा पायगुण चांगला नसल्याने ती पेशव्यांनी परत

मोगलास देऊन टाकावी अशी गोविंद हरी पटवधनाची भावना होती. तो लिहितो अशा प्रकारे कुठल्या व्यक्तीचे पायगुण चांगले आहेत. व कोणाचे पायगुण वाईट आहेत यावरून ते धार्मिक दृष्टीकोन होती.

यप्रकारे पेशवे काळामध्ये सामाजिक स्थिती व धर्म परंपरेवर चालत आलेली रूढी परंपरा दिसुन येते अशा अनेक कार्यावरून समाजात सामान्य लोकांची स्थिती बिगडली होती.

प्रकरण—३

—: अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे व महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केलेले कार्य:—

महाराष्ट्रात अनेक नेत्यांनी समाजात सुधारणा करण्यासाठी अनेक कार्य केलेले आहे. महात्मा फुले, राजर्षी शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, न्यायमुर्ती रानडे, महर्षी केशव कर्वे, महात्मा गांधी, संत गाडगेबाबा, प्रबोधनकार सीताराम ठाकरे आणि कर्मवीर भाऊराव पाटिल समाज सुधारकेच्या मालिकेत अनेक मोलाचे कार्य केले आहेत. त्यामधील महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे व महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य पुढीलप्रमाणे—

३. १. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

३.१.१ प्रस्तावना

महाराष्ट्रात जे अनेक समाजसुधारक होऊन गेले त्यापैकी एक विठ्ठल रामजी शिंदे होते. त्यांना कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे व महार्षी रामजी शिंदे असे म्हटले जाते. महात्मा फुले, शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाजसुधारक आणि सामाजिक विचारवंतांप्रमाणे विठ्ठल रामजी शिंदयांनी दलितांचा उध्दार आणि अस्पृश्यता निवारणाचा आयुष्यभर प्रयत्न केला. महात्मा फुले, न्यायमुर्ती रानडे, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, संत गाडगेबाबा, प्रबोधनकार केशव सीताराम ठाकरे आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील या सुधारकांच्या मालिकेत महर्षी रामजी शिंदे यांचे स्थान मोलाचे आहे. भारतामध्ये जातीभेद या मोटया प्रमाणे चालु होते. त्यावरून अस्पृश्यांना हिन दर्जाचे समजत होते. त्यावरून त्यांना समाजात हक्क प्राप्त व्हावे याकरिता महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी डिप्रेस्ड मिशन क्लासेस याची स्थापना केली कारण अस्पृश्यांचे अनेक प्रश्न या डिप्रेस्ड मिशन क्लासेस वरून सुटेल त्यांनी त्यामध्ये अनेक कार्य केले. महाराष्टात सामाजिक इतिहासात एकोणसिाव्या शतकाला विशेष महत्व आहे. १८१८ मध्ये पेशवाई संपली व ब्रिटीश यांची भारतामध्ये सत्ता सुरू झाली. तोपर्यंत महाराष्ट्रात समाजात अनेक प्रकाराचे जातीव्यवस्था धर्मपरंपरा चालु होते. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी धर्मावर व समाजात जी रूढ झालेली परंपरा यावर सुधारणा करून दिले. त्यांना ब्रिटीशचा खिश्चन मिशनरीचा शिक्षणाचा प्रभाव पडला व त्यांनी यावर अनेक हिंदु२ धर्मावरील लोकांस शिक्षणाचा प्रचार करू लागले त्यांनी इश्वर पुजेला नव्हे तर एकेश्वर वादावर भर दिले ते प्रार्थना समाजाच्या अपासनेवर विश्वस ठेऊ लागले. त्यांनी महाराष्ट्रात अनेक कार्य करून समाजाला एक वेगळी कलाटणी दिली. त्यांनी महाराष्ट्रात अनेक शाळा वा वस्ती गृह चालु केले तर ते एक विद्वान, ध्येयवादी म्हणून ओळखत होते. मानवाच्या मनावर त्यांनी महाराष्ट्रात प्रार्थना समाजाचे रूजविण्याचे कार्य केले. १९ व्या शतकात तेथील काही समाजसुधारकांनी ब्राम्होसमाज, प्रार्थना समाज व आर्य समाज यासारखे संघटना जेव्हा स्थापन केले. तेव्हा महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे हे त्याचे साथ देत होते त्याना शहरात दौरा करून एकेश्वर वादी धर्म परिषद आयोजित केले.

३.१.२. पुर्वचरित्र:—

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा जन्म २३ एप्रिल १८७३ ला कर्नाटकात जमखंडी येथे झाला. त्यांचे वडील रामजी व आई यमुना हे कानडी भाषिक असून ते वारकरी पंथाचे होते. महर्षी शिंदे याचा परिवार जमखंडी गावात प्रतिष्ठित होता. साधारण अर्थिक परिस्थिती असणाऱ्या कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला होता. त्यांच्या बालमनावर कुटुंबातील उदारमतांचा प्रभाव पडला. त्यांच्या घरी ज्ञानेश्वर, तुकाराम व महिपतीबुवा इत्यादी ग्रंथाचे व अभांगाचे नित्य नेमाने वाचन होत असे. विठ्ठल शिंदे यांच्या काळी बालविवाहाचे प्रथा प्रचलित होती याकरिता विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा विवाह वयाच्या ९ व्या वर्षी रूक्मिणी नावाच्या मुलीशी झाले. आई—वडील वारकरी पंथाचे असल्यामुळे विठ्ठल शिंदयावर बालपणापासून वारकरी संप्रदायाचे संस्कार घडले. त्यामुळे ते सुध्दा वारकरी संप्रदायाच्या भक्तीमध्ये बालपणापासून रमले. इ.स. १८७७ मध्ये मोठा दुष्काळ पडला होता. लोक अन्न, पाहण्यासाठी रानावनात भटकत होते. त्याप्रसंगी विठ्ठल रामजी शिंदयानी एका भिकाऱ्याला स्वत:च्या जेवणाचे ताट देऊन टाकले. ४ वर्षे वयाच्या विठ्ठल रामजी शिंदयांनी आपल्या जिवीत कार्याची चुणूक समाजाला दाखवून दिली.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण जमखंडी येथे पूर्ण झाले. शिंदे हे एक हुशार विदयार्थी म्हणुन ओळखले जात होते. सन १८९१ मध्ये ते मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्यांना मॅट्रिक पर्यंत शिष्यवृत्ती प्राप्त होत होती. यानंतर त्यांना संस्थानाच्या शाळेत शिक्षकाची नोकरी मिळाली. पुढे त्याना शिक्षण घ्यावे असे वाटल्याने त्या नोकरीचा राजीनामा दिला. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी गंगाराम भाऊ मस्के यांच्या मदतीने पुणे येथे फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिक्षणासाठी प्रवेश घेतला. तेथे त्यांना प्रत्येक महिन्याला १० रूपये स्कॉलरशिप मिळाली. या स्कॉलरशिपमध्ये शैक्षणिक खर्च भागविणे कठीण होते. परंतु तशाही स्थितीत त्यांनी शिक्षण सोडले नाही. त्याचे मित्र विष्णुपंत देशपांडे यांच्या मदतीमुळे ते पहिल्या वर्षाची परीक्षा देऊ शकले. इ.स.१८९३ ते १८९८ या काळात विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले. इंटर परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर संस्थानात नोकरी करण्याच्या अटीवर बडोदयाच्या सयाजीराव गायकवाड यांनी विठ्ठल रामजी शिंदे यांना दरमहा २५ रूपये शिष्यवृत्ती सुरू केली होती. यानंतर ते पुण्यामध्ये गेले. याच काळामध्ये जमखिंडीहून शिक्षणसाठी पुण्यात आणलेल्या बहीण जनाक्काचीकाही सोय होते का, याचा शोध घेत असताना शिंदे यांना दोन अजब अनुभव झाले. १८९५–१८९६ साली पंडीता रमाबाई यांच्या नावाचा बराच गवगवा होता. त्याने पुण्यामध्ये उभ्या केलेल्या जनाक्काची काही सोय होते का ते पाहण्यासाठी त्यांची भेट घेतली. तेथे धर्मांतराचा वास आला. त्यामुळे तेथे महर्षी शिंदे यांनी शिक्षणासठी प्रवेश धेतले नाही. व पुढे ‘हूजुरपागा’ या शाळेच्या मुख्याध्यापिका मिस हर्फर्ड आणि प्रख्यात शिक्षिका मिस मेरी भोर यांनी जनाक्काला त्याच्या शाळेमध्ये घेतले. व नंतर ते १८९५ च्या अखेरी पुण्यामध्ये भरलेले ‘भारतीय राष्ट्रीय सभेचे’ अधिवेशन राष्ट्रीय कार्याबद्दल त्यांना आकषण असल्यामुळे, या अधिवेशनाच्या वेळीस त्यांनी वंसेवक म्हणून काम केले. ते बी. ए. झाल्यानंतर एल.एल.बी साठी मुंबई मध्ये आले. त्यानंतर ते पुढील शिक्षणासाठी लंडनला गेले. महाराजांनी दाखवलेल्या या औदार्यामुळे शिंदे यांचया परदेश प्रवासातील अडचण दूर झाली आणि २१ सप्टेंबर १९०१ रोजी शिंदे लंडनला निघाले. तेथे त्यांनी बौध्द धर्माचा अभ्यास केले. १९०१ ते १९०३ अशी दोन वर्षे शिंदे इंग्लंडमध्ये राहिले. लंडनमधील शिक्षण झाल्यावर त्यातच त्यांना हॉलंडमधील ॲमस्टरडॅममध्ये भरणाऱ्या ‘आतरराष्टीय उदार धर्मपरिषदे’चे निमंत्रण आले. त्यामुळे खर्चाचे पुन्हाप्रश्न पडला. यावेळी भारतातुन आपल्या मित्रमंडळी मार्फत पैसे गोळा केले आणि आपली अडचण भागवली. या आंतर राष्ट्रीय उदार धर्मपरिषदेमध्ये हिंदुस्थानाचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी ब्राम्ह समाजाने शिंदे यांची जी निवड होती ती योग्य होती. यांनतर या परिषदेनंतर महर्षी शिंदे यांनी ६ ऑक्टोंबर १९०३ रोजी मायदेशी परतले. व त्याचे अनेक लोक मुंबई मध्ये स्वागत केले.

३.१.३. सामाजिक सुधारणेवरील कार्य :—

विठ्ठल शिंदे हे इंग्लंडहून भारतात परत आल्यानंतर ऐतिहासिक खिस्ती धर्ममध्ये जी शुध्द आणि सार्वजनिक तत्वे आहेत ती कायम राखून त्यावर मध्ययुगात जी धूळ साचली आहे, ती झाडून टाकण्याचा युनिटेरियन समाज प्रयत्न करत आहे, याची जाणीव महर्षी शिंदे यांना झाली. शिंदे यांना ज्याप्रकारची उपासना अपेक्षित होती ती त्यांना युनिटेरियन समाजाच्या प्रार्थनेतच सापडली महर्षी शिंदे यांनी प्रार्थना समाजाचे प्रचारक म्हणून कर्नाटक, ओरीसा, बंगाल, बिहार व मद्रास इत्यादी प्रांतात प्रवास केला. या कालखंडामध्ये त्यांनी भारतातील सामाजिक व धार्मिक जीवनाचे सूक्ष्म निरीक्षण केले. सर्व जाती—धर्मामध्ये कमी—अधिक प्रमाणात अस्पृश्यता पाळण्यात येते हे त्यांच्या निदर्शनास आले. प्रांता—प्रांतातील अस्पृश्य लोकांची दयनीय अवस्था पाहून त्यांचे मन हेलावून गेले. स्पृश्य लोकांकडून अस्पृश्य लोकांवर होत असलेला अन्याय, अत्याचार आणि अस्पृश्य लोकांना दिली जाणारी अपमानास्पद वागणूक अस्पृश्य लोक मुकपणे सहन करत होते, याचाही प्रत्यय विठ्ठल शिंदयांना आला. या संदर्भात विठ्ठल शिंदे म्हणतात, “हजारो वर्षाच्या सवयीने मानवी अस्पृष्यतासुद्धा यावेळी सोवळा धर्माने ठरविलेली अत्यंत हीन स्थिती आपला स्वभावच आहे असे वाटफ लागले. त्यामध्येच समाधानी राहणे हाच आपला सुधर्म असून त्याला प्रतिकार करणे हा मोठा अधर्म व सामाजिक गुन्हा आहे, अशी अस्पृश्यांची मानसिकता झाली. त्यांनी समाजातुन धर्मिक परंपराही मोडुन काढण्याचा प्रयत्न केला. ईश्वरपूजेपेक्षा निष्काम लोककल्याणासाठी झटल्याने आणि मनुष्याची सेवा केल्याने ईश्वरोपासना उत्तम घडते. ‘मुर्तिपुजा करून आध्यत्मिकक उन्नती प्राप्त होउ शकणार नसून चांगल्या कृती करून ती प्रप्त होणार आहे. यावरून दूर पळून जाऊन इश्वराची प्राप्ती होत नाही. प्रांता—प्रांतामध्ये जातिभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रध्दा, अंधरूढी आणि अज्ञान पसरलेले होते. या सर्व गोष्टींमुळे समाजाचे मोठे नुकसान झाले होते. हे सर्व प्रश्न भाषणे करून संपणारे नाहीत. त्यासाठी प्रत्येक मानवाने कृतिशील प्रयत्न केले पाहिजेत असे विठ्ठल शिंदे यांना वाटत होते. याहेतुनुसार जोमाने काम सुरू झाले आणि पहिल्यावर्षातच त्याला रचनात्मक आकार आलाला शिक्षण आणि समाज प्रबोधन यामुळे जातिभेद, अस्पृश्यता व अंधश्रध्दा हे प्रश्न सुटू शकतील असे विठ्ठल शिंदयांना वाटत होते. वऱ्हाड नागपूर येथील अस्पृश्य लोकांनी सोमवंशी हितंचितक

समाज ही संस्था स्थापन केली होती. या संस्थेची शाखा नगर लिंगा येथे स्थापन होणार होती. या कार्यक्रमाला विठ्ठल शिंदे उपस्थित राहिले. तेथील कार्यक्रमाची मार्गदर्शन पत्रिका पाहुन त्यांची पुढील दिशाच स्पस्ट झाली. आपल्या जीवित कार्याची रूपरेषा ठरवून त्याचवेळी त्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलनाचे कार्य करण्याचा निश्चय केला.

३.१.४. डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन

विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी ८ ऑक्टोंबर १९०६ रोजी मुंबई येथे डिप्रस्ट क्लास मिशनची स्थापना केली. अस्पृशांच्या हालअपेष्ट व जुलूम जबरदस्ती आणि त्यांच्यावरील अन्याय दूर करण्यासाठी त्यांनी अस्पृश्यता निवारण करण्याचे कार्य आयुष्यभर करीन, त्यांनी केले. मिशनची स्थापना करत असताना शिंदे यांनी दोन स्तरांवर काम करण्याचे निश्चित केले होते. महाराष्ट्रातील व देशातील प्रातिक शाखा आणि त्यांच्या जिल्हानिहाय व तालका निहाय पोटसंस्था स्थापन करून, त्यामिशनच्या मध्यवर्ती कार्यालयास जोडाव्यात. आणि त्यामार्फत मिशनचे काम चालवावे व दुसऱ्या बाजूला परिषदा, प्रदर्शने, प्रात्यक्षिके, मिरवणुका वगैरे साधनांद्वारे लोकमत तयार करावे, अशा रीतीने काम करण्याची महर्षी शिंदे यांची भूमिका होती. या दोन्ही पध्दतीची कामे परस्परवलंबी होती. या सस्थेची स्थापना झाल्यानंतर आणिखी एक वाद निर्माण झाला. महर्षी शिंदे यांनी मात्र मिशनच्या कामात जातो त्याचे काय करायचे असा प्रश्न निर्माण झाला. या मिशनने खिस्ती मिशनऱ्याप्रमाणे या लोकांच्या जिवीतामध्ये प्रांती व विकास धडवून आाणला. असे आवाहन त्यांनी केले होते. या अवाहना मुळे १६ ऑक्टोंबर १९०६ मध्ये असा निश्चय केल्यानंतर आणि भिंगारच्या कार्यक्रमानंतर विठ्ठल शिंदे हे मुंबईला गेले व त्या ठिकाणी त्यांनी प्रार्थना समाजाचे पदाधिकारी व आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर अस्पृश्यता निवारण करण्यावर सविस्तर चर्चा केली. अस्पृश्यता निवारण कार्यामागील भुमिका त्यांनी स्पस्ट केली. यावेळी ते म्हणाले "अस्पृश्य लोकास फक्त शिक्षणच देणे हे महत्वाचे नाही तर या मिशनऱ्यामध्ये खिश्चन मिशऱ्याप्रमाणे अस्पृश्या जातीभेदद च्या जीवनामध्यसे क्रांतीकारी परिवर्तन घडवून आणून त्याचा विकास घडवून आणला पाहिजे.

अस्पृश्याना समान हक्क प्राप्त होणे, अस्पृश्यमुलांना सर्व प्राकराचे शिक्षण देणे, कामगारास नोकरी प्राप्त होणे हे सर्व गोष्टीचे विचार करून या मिशनचे सुरू करण्यात आले आहे.

३.१.५. डिप्रेस्ड क्लास मिशन यांचे कार्यः—

डिप्रेस्ड क्लास मिशन हे महर्षी शिंदे यांनी स्थापन केले ते अस्पृश्यांसाठी अनेक सोयी सुविधा, व त्यांना त्यांचे हक्क प्राप्त होण्याकरीता केले. या मिशने अस्पृश्यासाठी अनेक कार्य केले.

१. या मिशनमध्ये मुलांना शिकण्यासाठी मोफत शाळे सुरू केले. व तेथे राहण्यासाठी अनेक वसतीगृहे तयार करण्यात आले. वसतीगृहामध्ये अनेक सोयी सुविधा केले होते.
२. मुलांना सोयीस्करप्रमाणे रात्रीची शाळा सुरू करण्यात आली.
३. अस्पृश्य रूग्णासाठी अनेक दवाखाने बनविले व औषधाची मोफत सोय केलेले होते.
४. मिशन तफे धर्मशिक्षण आणि नितीशिक्षण देणाऱ्या रविवारच्या शाळाही सुरू कले गेल्या.
५. एका जर्मन तज्ज्ञाच्या मदतीने देणाऱ्या नवीन तऱ्हेचे बूट तयार करण्यसाठी एक चामडयाचा कारखानाही सुरू करण्यात आला.

मिशनच्या कामामध्ये अशा रितीने अनेकाचे लक्ष वेधले जाउ लागले आणि वाढत्या संस्थेबरेबर वादही निर्माण होऊ लागले. या वादांना सामोरे जाऊन त्यांचे निराकरण करण्याचे काही शिंदे यांच्यावर येऊन पडले. मुंबईत राहून महर्षी शिंदे मिशनचा विस्तार विविध शहरांमध्ये करत होते आणि त्यांच्या प्रयत्नांना चांगले यशही मिळत होते पुण्यातही शाखा सुरू होउन एक वर्ष झाले होते. मात्र पुण्यासारख्या जुन्या वहणाच्या शहराने अजून मिशनच्या कामाला पुरते स्वीकारले आहे, असे शिंदे यांना ावाटत नव्हे. त्यामुळेच पुण्यात एक समारंभ १८ ऑक्टोबर १९०९ रोजी भरवला गेला.

मिशनच्या रूपाने संस्थात्मक उभारणी करणे, त्यासाठी अनेक उपक्रम राबवणे, समाजाला न पटणा—या प्रश्नांवर लोकांना विचार करायला भाग पाडणे, त्यासाठी गावोगावी जाऊन न जागृती करणे, संस्थेसाठी सहानुभूती मिळवणे, निधी उभा करणे अशा अनेक पातळयांवर शिंदे यांनी मिशनमार्फत काम चालवले. अस्पृश्योध्दार व अस्पृश्यता निवारणाबाबत आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये अशा प्रकारचे हे पहिलेच काम होते.

३.१.६. शैक्षणिक कार्य:—

महर्षी शिंदे यांनी डिप्रस्ड क्लासेस मिशन सुरू केले व त्यातुन अस्पृश्याना अनेक सोई देण्यात ओले होते. यावरून त्याना गोरगरीबांना, अस्पृश्यांना, व स्त्रियांना अनेक चांगल्या प्रकारे शिक्षण देण्याचे कार्य या डिप्रस्ड क्लासेस मिशन यानी केले. त्यामुळे ज्याठिकाणी जातीभेद, धर्मावरून शुद्र लोकास हिन दर्जाचे समजत होते त्या लोकासाठी महर्षी शिंदे यांनी अनेक शाळा व वस्तीगृह चालु केले, मुलांना—मुलींना राहण्यासाठी अनेक बोर्डिंग शाळा सुरू केले. अनेकानां महर्षी शिंदे यांनी मोफत शिक्षण देण्याचे ठरविले. व यावरून समाजात महर्षी शिंदे यांनी जागृती आणले. महर्षी शिंदे यांनी खुप मोलाचे काम केले. मिशन सुरू होऊन तीन वर्षे होईपर्यंत म्हणजे १९०९ पर्यंत संस्थेतर्फे केवळ मुंबईमध्ये अस्पृश्यांसाठी चार शाळा सुरू करण्यात आल्या होत्या. त्यातील कामाठीपु—यातील गुजराती शाळा ही भंगी समाजातील लोकांसाठी काढलेली पहिली शाळा होती. याच तीन वर्षाच काळात मिशनने पुणे, मनमाड, इगतपुरी, अकोला, अमरावती, दापोली या ठिकाणांसह इंदुर, मंगलोर आणि मद्रास या शहरांमध्येही आपल्या कामाचा विस्तार केला होता. पुण्यात दिवसाची एक शाळा आणि रात्रीच्या दोन शाळा (त्यातील एक शाळा पुण्यातील अस्पृश्य पुढा—यांच्या आग्रहामुळे सुरू केली गेली.), मनमाड — इंदुर येथे रात्रीच्या एकेक शाळा, अकोला—अमरावती येथे रात्रीच्या दोन—दोन शाळा, इगतपुरी आणि दापोली येथे दिवसाच्या एकेक शाळा सुरू केल्या गेल्या. मंगलोरमध्ये १८९७ पासुन ब्राम्ह समाज्याचे पुढारी के. रंगराव हे पारिया जातीतील लोकांची स्थिती सुधारण्यासाठी एकाकीपणे प्रयत्न करत होते, त्यांना शिंदे यांनी मिशनच्या कामामध्ये संलग्न करून घेतले आणि त्यांच्यातर्फे चालवली जाणारी दिवसाची एक शाळा सहा हातमागांची विणकाम संस्था आणि सात असलेले बोर्डिंग मिशनमार्फत चालवायला घेतले. पारिया जातीच्या अस्पृश्य मुलांसाठी मद्रासमध्येही दिवसाची एक शाळा आणि चांभार जातीच्या मुलांसाठी आणखी एक शाळा सुरू केली गेली. त्याशिवाय महाबळेश्वर व नाशिक येथेही मिशनच्या नव्या शाखा सुरू केल्या गेल्या अशा रीतीने पहिल्या तीन वर्षामध्ये ठिकठिकाणी एकुण बारा शाखा आणि दिवसाच्या सोळा शाळा सुरू केल्या गेल्या. त्यातुन एक हजार अठरा एवढे विदयार्थी शिक्षण घेऊ लागले. रविवारच्या नैतिक शिक्षण देणा—या सहा शाळा, धर्मशिक्षणाचे काम करणारे पाच भजनसमाज, चार उद्योगशाळा या अंगानेही काम विस्तारले. तीन वर्षांच्या अल्पावधीत उभे राहिलेले हे काम पाहुन लाला लजपतराय यांच्यापासुन अनेकांचे लक्ष या कामाकडे वेधले गेले. या वरून महर्षी शिंदे यांनी डिप्रेस्ड क्लासेच योजनेमुळे संपुर्ण भारतामध्ये शाळा सुरू करण्यात आली. व अस्पृश्यासाठी सोयी करून त्यांना हक्क प्राप्त करून दिले.

३.१.७. अस्पृश्यांना निवारण्यासाठी भुमिका:—

महर्षी शिंदे यांनी अस्पृश्यासाठी समाजात हक्क मिळण्यकरिता अस्पृश्य निवारणेचा प्रश्न कॉग्रसच्या व्यासपिठावर मांडला. राष्ट्रीय सभेच्या प्रत्येक अधिवेशनात अस्पृश्यता निवारणेचा माडावा म्हणुन लेखी आग्रह धरले. १९१६ च्या दरम्यान जेव्हा शिंदे यांनी राजकारणात लक्ष घालायला सुरूवात केली, तेव्हा त्यांच्यासमोर ती आव्हाने होती. एक, ब्राम्हण अणि ब्राम्होणेतर पुढाऱ्यामंध्ये फूट पडून बखेडा निर्माण होऊ पाहत होता. दोन, या बखेडयामुळे स्वराज्याच्या चळवळीमध्ये फूट स्वराज्य लांबण्याचा धोका निर्मा झाला होता. अणि तीन, निववडणुकांच्या व सत्तस्पर्धेच्या राजकारणामध्ये अस्पृश्यांचा प्रश्न मागे पडण्याची शक्यता निर्माण झाली होती. स्त्रिया आणि शेतकरी य वंचित घटकांच्या प्रंशनानाही ऐरणीवर आणण्याची निकड त्यांना वाटत होती. १९०७ पासुन आपल्या कार्याचा इतर प्रांतामध्ये प्रसार होण्यासाठी महर्षी शिंदे यांनी राष्ट्रीय कॉग्रेसच्या अधिवेशनाच्या बरोबरीने अस्पृश्यता निवारक परिषदेचे अ योजन करण्यास सुरूवात केली. १९०७ मध्ये 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन' सुरू केल्यनंतर शिंदे हे अस्पृश्यांचे सएकमेव पुढारी बनले होते. परंतु २१ ऑगष्ट १९१७ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतामध्ये परतल्यानंतर या बाबतीतले वातावरण वेगाने पालटत गेले आणि महर्षी शिंदे यांच्या विरोधात सूर उमटू लागले. या साऱ्या घडामोडींमुळे शिंदे यांचे जातिनिरपेक्ष आणि बहुजन राजकारण फारसे वेग घेऊ शकले नाही. परंतु शिसांदे यांनी आपला मार्ग सोडला नाही आणि असुश्यता निवारणासाठी राजकिय पातळीवर प्रयत्न सुरू ठेवले. त्या प्रयत्नांना सर्वात मोठे यश आले. ते १९१७ मध्ये. ॲनी बेझंट यांना 'डिप्रस्ड क्लासेस मिशन'चे काम माहित होते व त्या स्वत: मिशनचे काम पाहण्यासाठी पुण्यात येऊन गेल्या होत्या. हा ठराव मांडला जाण्यासाठी त्याचा निश्चितच उपयोग झाला. "ही राष्ट्रीय सभा हिंदुस्थानातील सर्व लोकांस अशी जाहिर विनंती करते की, अस्पृश्य वर्गावर आजपर्यंत जो अनन्वित जुलूम होत आहे. व ज्यामुळे या वर्गाला विविध प्रकारच्या छळाला व गैरसोयींना तोंड दयावे लागत आहे, अशी अस्पृश्यतेची रूढी न्याय व चांगुलपणा यांना अनुसयन ताबडतोब बंद करण्यात यावी," असा ठराव कॉग्रेसच्या या अधिवेशनात मांडला गेला. १९१७ मध्ये महर्षी शिंदे यांनी असुश्यता निर्मुलन कार्याला राजकिय स्वरूप प्राप्त करून दिले. त्यांनी इ. स. १९१८ मध्ये मुंबई मध्ये २३ ते २५ मार्च दरम्यान अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारण परिषद आयोजित केली. या कार्यामध्ये बडोदयाचे महाराज सयाजीराव

गायकवाड होते. त्यांनी जाहिरनामा काढला. त्याजाहिरनाम्यामध्ये शाळा, दवाखाने, न्यायालय या सार्वजनिक संस्था आणि विहीर कालवे, धरणे, तलाव, नगरपालिकेचे सार्वजनिक पाणवठे अशा अनेक ठिकाणी अस्पृश्यांना मोकळीक करून दयावी असे. या परिषदेमध्ये ठराव करण्यात आले. या सभेमध्ये अस्पृश्यता निवारणाची भूमिका त्यांनी जनतेसमोर मांडली. अस्पृश्यतेच्या संदर्भात त्यांनी सभांमधून समाजप्रबोधन केले. महात्मा गाधीच्या अध्यक्षतेखालील २५ डिसेंबर १९२० ला नागपुर येथे अखिल भारतीय असपृश्यता निवारण परिषद झाली. शेवटी ॲनी बेझंट यांच्या अध्यक्षतेखाली कलकत्ता येथे भरलेल्या राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात अस्पृश्यता निवारणाचा ठराव मंजूर झाला. अस्पृश्यांवरील सर्व धार्मिक निर्बंध दूर करावेत, माणुसकीचे सर्व हक्क त्यांना मिळावे, उदयोगधंदयांमध्ये त्यांना समान स्थान मिळावे असे सुचीत करण्यात आले महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या प्रयत्नामुळे अस्पृश्य निवारणाचा कार्यक्रम आखिल भारतीय स्तरावर जाऊन पोहचला.

३.१.८. व्हायकोमच्या सत्याग्रह:—

विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी १९२३ मध्ये डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन च कामामधून समाजात सुधारणा घडुन आणले व आता ते त्याकामातुन स्वत:ला मोकळे करून घेतल्यानंतर आणि एकूणच अस्पृश्यांच्या प्रश्नासाठी चाललेल्या चळवळीतून बाहेर पडवे लागल्यानंतर, विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या मनामध्ये एकटे पडल्याची भावना निर्माण होणे स्वभाविक होते. त्या काळी त्यांच्या मनामध्ये जी अस्वस्सथता निर्माण झाली होती, ते त्यांनी त्या काळी प्रसिध्दस दिलेल्या निवेदनामध्ये, केलेल्या भाषणामध्ये आणि लिहून ठेवलेल्या आठवणींमध्येही प्रतिबीबीत झालेली दिसते. त्यांच्या पाश्वभुमीवर अस्पृश्यांमध्ये जागृती होत आहे. एवढेच काय ते समाधान, असेही त्यांनी म्हटले आहे. अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी आणि अस्पृश्तेच्या निवारणासाठी आयुष्याची पंधरा—सतरा वर्षे काम केल्यानंतर एवढयाच समाधनावर संतुष्ट राहावेलागे असे त्यांना कधीही वाटले नसणार. शिवाय त्यांना ज्या रीतीने मिशनमधून आणि एकूणच अस्पृश्यांच्या राजकारणाच्या नेतृत्व नावरून बाजूला व्हावे लागले. त्यांना वयोमनामुळे त्याना त्रास होत होता. कारण त्यांनी समाजात अनेक सुधारणे मध्ये खुप धावपळ केल्याने त्यांना आता त्रास होत होता. यांच्या आधी प्रार्थना समाजाचे प्रचारक म्हणून आणि नंतर मिशनचे कार्यकर्ते म्हणून अत्यल्प मोबदल्यात काम केलेले असल्यामुळे आणि आई—वडीलांकडून दारीदयाचेच दान मिळालेले असल्यामुळे त्यांची आर्थी परिस्थीती नेहमीच बेताची राहिली होती त्यातच वयाच्या पन्नासाव्या वर्षी उघडयावर येण्याची वेळ आल्यामुळे ते कष्टी होणे साहजिकच म्हणायेच.

३.१.९. महर्षी शिंदे यांचे व्हायकोम येथील कार्य :—

विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी १९२३ सप्टेंबर रोजी ब्राम्ह समाजाचे प्रचारक व त्यांचे जुने मित्र बाबू हेमचंद सरकार यांच्याशी त्यांची भेट झाली. व यांनतर चार महिने कलकत्यास साधारण ब्राम्ह समाजाच्या साधनाश्रमात येउन स्वस्थपणे रहावे, असा आग्रह त्यांनी धरल्याने पत्नी आणि मुलासह १९२३ च्या सप्टंबर विठ्ठल रामजी शिंदे हे कलकत्याला गेले पण विश्रांतीसाठी म्हणून आलेले शिंदे तिथेही सवस्थ बसू शकले नाहीत. तिथेही ते बंगालमधील बॅकवर्ड मिशनची कामगिरी माहण्यासाठी खेडोपाडी फिरले त्यातच एक प्रस्ताव ठेवला तो. 'ब्रिटिश ॲड फिरिन मिशन'चे प्रतिनिधी म्हणुन इंग्लंडहून आलेल्या रेव्हरंड डॉ. ड्रमंड यांना भारताच्या पश्चिम आणि दक्षिण ब्राम्ह समाजाचे काम दाखवावे आणि ते इंग्ल्डला परतल्यानंतर शिंदे यांनी मंगलोर शाखेचे प्राचार्य म्हणून काम करवे, असे सुचवले. शिंदे यांना मंगलोरला परीसर नवा नव्हता. कारण १९०७ मध्ये ते सर्वप्रथम मंगलोरमध्से येउन गेले होते शिवाय मिशनच्या स्थापनेआधीपासूनच अस्पृश्यांसाठी तिथे कार्यरत असलेल्या के. रंगराव यांनी आपली संस्था नंतर मिशनशी संलग्न करून घेतली होती. त्यामुळे मंगलोरशी जुळवून घेणे, तयांना जड गेले नाही. मात्र मंगलोर येथील ब्राम्ह समाजाच्या कामाचे अवलोकन केल्यानंतर शिंदे यांच्या असे लक्षात आले की, तेथील समाजाची परिस्तीती फारशी उत्साहवर्धक नाही. त्या भागातील समाजाचे समाजाचे काम अव्यवस्थित आणि विस्कळित पणे चालले आहे. समाजाच्या कामामध्ये सातत्य आणि उत्साह नसल्याचेही त्यांच्या लक्षात आले. त्यामुळे कामामध्ये सुसूत्रता आणण्याचा आणि नवनवीन उपक्रम राबवण्याचा त्यांनी ध्यास धरला आणि पाहता पाहता त्यामध्ये गढन गेले. विठ्ठल रामजी शिंदे हे मंगलोरच्या शाखेमध्ये येईपर्यंत तेथील ब्राम्ह समाजीय मंडळी राजकारणापासून आणि सामाजिकसुधरणाच्या कामांपासून दूरच होती. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी मंगलर येथे अनेक धार्मिक प्रथा रूढी परंपरा, जाती जमाती यारून येथील लोकांची परिस्थीती बेकार झाली होती. व्हायकोम येथे सत्याग्रह करण्याचे ठरविले तेव्हा कॉंग्रेस आणि गांधी यांनी जी स्वातंत्र्याची चळवळ चालवलेली होती, विठ्ठल रामजी शिंदे यांस त्याला त्यांचा विरोध होता. कॉंग्रेस व गांधीजी यंनी शिदे यांना विरोध केला तरीही ते मंगलोरये समाजमध्ये उपक्रम राबवायला सुयवात केली त्यातील शाखा बरीच वाढु लागली. मंगलोरया ठिकाणी हिंदू प्रमाणेच

ख्रिश्चन व मुस्लिम मोठा असल्याने कधी 'संत फ्रान्सिस ऑफ असिसी' या ख्रिश्चन यांचे सण व उत्सव स्वत' करीत व 'पैगंबर महंमद अणि मोहर्रम' या मुस्लमाचे सण व उत्सव स्वत: करीत सण व उत्सव मंदिरामध्ये साजरे करण्याचाउपक्रमह सुरू केला होता. या उपक्रमामध्ये आणि शिंदे यांच्या प्रवचनांमळे परिसरात उत्सुकता निर्माण झाली. तेथे त्या संस्थेमध्ये व्हायकोम या गावी अस्पृश्याच्या अनुंषगाने एक प्रश्न निर्माण झाला त्या देवायथे अस्पृश्याना जाण्या येण्यास मनाई होती. ते पाहुन म्हटले की अशी मनाई ख्रिश्चन व मुस्लिम अथवा कोणत्याही परधसम्रीयांना नव्हती. इतकेच नव्हेतर हिंदूंच्या देवळात मंडपामध्ये परधर्मीयांना प्रतिष्ठितपणे नेण्यात येत असे. परधर्मीय चालतात, पण आपल्याच धर्मातील अस्पृश्य इरवले गेलेले लोक चालत नाहीत, असा हा प्रकार होता. या रूढीविरूध्द व्हयकोम परिसरातील अस्पृश्यांमध्ये जागृती निर्माण झालेली होती. आणि त्यांनी हा अन्याय म्हणून पार पाडावा म्हणून सत्याग्रह करण्याचे ठरविले होते. त्याकरीता अनेक संस्था तेथे शामिल झाल. जसे की, या सत्याग्रहात आर्य समाज, ब्राम्हो समाज आणि थिओसॉफिकल कारण त्यांना ही मदिरामध्ये अथवा मंदिरासमोरच्या रस्त्यावर जाण्यास बंदि केला जात होता. त्यामुळे आर्यसमाजाच्या स्वामी श्रध्दानंद लाहोरहून तर (कलकत्याहून कॉग्रेस मध्ये अस्पृश्यतेचाविरुध्द प्रथम ठर असणारे) मंजिरा रामय्या थिऑसॉफीच्या वतीने कलकत्याहून तिथे दाखल झाले. सत्याग्रहासाठी अनेक जण जमले व नंतर त्यामधील अनेक भाषणे होऊ लागली विठ्ठल रामजी शिंदे हे कॉगेस व गांधी विषयी भरपुर काय बोलत असते. ते त्याभषाणात अस्पृशाबद्दल बोलत. तेथे खालच्या जातीचे लोक स्त्री वस्त्र वापरणयाच्या बाबतीत रानटी प्रवृतीचा वार करीत असत. त्या स्त्रिला छातीवर कसल्याच प्रकारचे वस्त्र वापरत नसत, तेव्हा विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी त्यांनी वस्त्र वापरण्याच्या बाबतीत चांगल्या सवयी लावले. याच वेळी संस्थानातील दिवाणाचा निरोप आला. की साधू शिवप्राद हे पुर्वाश्रमीचे अस्पृश्य आहेत तेव्हा त्यांनी मी हिंदू नाह अे जाहिर करावे परंतु हा तोडगा विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी व साधु प्रसाद यांनी मान्य केला यांनतर व्हायकोम मध्ये मोठी सभा झाली व त्यासभेत मंदिरप्रवेशाची जागृती करण्यात आली. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी या सत्याग्रहामुळे अस्पृशामध्ये भावना जगली पण विठ्ठल रामजी शिंदे या सत्याग्रहामुळे त्याचे ब्रम्हो समाजाचे पद काढुन घेण्यात आले.

३.१.१०. महर्षी शिंदे यांचे निधन:—

विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी समाजात अनेक सुधारणा केले व अस्पृश्यांना त्यांचे हक्क प्राप्त करून दिले दलित लोकास डिप्रस्ड क्लासेस मिशन वरून अनेक सोय सुविधा घडुन आले समाजाचे जिवन उंचावणे सारखे कार्य केले. ते कधी थकले नाही परीणामी त्यांचे शरीर थकले पण त्यांचे मन थकले नाही. शेवटी त्यांचे निधन २ जानेवारी १९४४ रोजी झाला. व ते अमर झाले. परंतु त्यांचे आचार विचार हे आताही आमच्य मनामध्ये राहीलेले आहे.

३. २ महात्मा ज्योतिबा फुले

दलित व अस्पृश्य लोकांना संपुर्ण भारतात जे अनेक नेते समाजात सुधारणा करित होते. जाती जामाती, अस्पृश्यता दलित लोकांसाठी अनेक जे समाजसुधारक अनेकांनी केले त्यामध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले हे ही होते. तयांनी अनेक समाज सुधारणा घडुन आणले व ते या समाजसुधारणा या कार्यामध्ये त्यांचे महत्वाचे स्थान आहे. त्यांनी एकोणिसाव्या शतकामध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी महाराष्ट्रात इतिहासाला कलाटनी दिली. त्यामुळे महात्मा ज्योतिबा फुले यांना "सामाजिक सुधारणेचे जनक" म्हणुन ओळखले जाते. त्यांनी सामाजिक परिवर्तन घडुन आणले. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी समाजात अनेक कार्य केले. जसे की, समाजात ते शैक्षणिक कार्य करून सर्व दलित लोकांस शिक्षण देण्याकरिता त्यांनी शाळा चालु केले. स्त्रीयांना शिकवणे हे महात्वाचे असल्याने महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रीयांसाठी शाळा बनविले. धर्माच्या नावाने समाजात जाती भेदभाव होत होते. त्यामुळे सुधारणा करणे महत्वाचे होते याकरिता महात्मा ज्योतिबा फुले धर्मामध्ये अनेक सुधारणा केले. त्यामध्ये धर्माच्या नावाखाली गुलामगिरी घडुन येत होती त्याचे ही सधारणा महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केले, कामगारांचा संघर्ष व शेतकरी यांचा संघर्ष महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केले व शेतकरी आणि बहुजन समाजांच्या समस्यांना केंद्रस्थानी ठेऊन पुरोगामी विचार सरणी केले त्यांनी ईश्वर निर्मीती नसुन त्यांचे मुळ समाजव्यवस्थेत आहे. हे त्यांनी दाखवुन दिले. व त्यांनी एकेश्वर वादाचा पुरस्कार केला. महाराष्ट्रात समाजामध्ये अस्पृश्यता किंवा दलित लोकास हा भारतीय समाज जिवनेला लागलेला एक शाप आहे. असे ते म्हणतात. व तो दुर केल्याशिवाय समाजाची पुर्नरचना करता येणार नाही हे त्यांन ओळखले होते. त्यांनी गुलामगिरी हा ग्रंथ वर्णभेदाविरूध्द लढणाऱ्या अमेरिकन नागरिकांना अर्पण केला.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी इ. स. १८७३ मध्ये त्यांनी सत्यशोधक समाजिक स्थापना केली. पहिल्या कालखंडात त्यांनी स्त्रीया आणि दलित यांच्या सामाजिक प्रश्नाकडे लक्ष दिले. व स्त्रीयांना शिक्षण व अस्पृश्याना शिक्षण प्रसाराच्या कार्यात महात्मा ज्योतिबा फुले सावित्रीबाई फुले यांनी केले व नंतर त्यांनी सत्यशेधक समाजाची स्थापना केले. ते दुसरे कालखंड म्हणुन ओळखले जाते. त्यामध्ये त्यांनी सत्यशोधक समाजामध्ये त्यांनी बुध्दीप्रामाण्य व्यक्ति व्यक्ति स्वतंत्र यावर आधारित यावर होता. त्यांनी एकेश्वर वादाचा पुरस्कार केला. ईश्वर हा एकच असुन तो निर्गुण व निराकार आहे. व असे त्यांनी समाजामध्ये अनेक सुधारणा केले. त्यांनी महात्मा ज्योतिबा फुले यानी समताधिष्टीत समाजाच्या निर्मीतीमध्ये मोलाचेयोगदान दिलेले आहे. त्यांचे कार्य समाजाला प्रेरणादायी असल्याचे सर्व मान्य आहे. समाजात अनेक धार्मिक रूढी परपंरा, अंधश्रध्दा, मंत्र तंत्र, मूर्ती पुजा याविरूध्दा अनेक प्रचार चालत होते यावर प्रतिबंध लावण्यासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजामध्ये कार्यरत झाले. अश्या कार्याविरून दलित लोकांना त्यांचे हक्क प्राप्त करून देलेले दिसुन येते त्यानी प्रबधेधनायुगातील सर्व सुधारकांचा ज्ञान व शिक्षणातून समाज बदलेल, यावर प्रबळ विश्वस होता, महात्मा ज्योतिबा फुले सुध्दा ज्ञान व शिक्षण यांना समाजपरिवर्तनाची शक्ति मानत होते. सत्यशोध समाजाच्या कार्याची धामधूम चालू असनतानाच्या काळातच १८७५ मध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी “आर्य समाजाची स्थापना” केली. महात्मा ज्योतिबा फुले सत्यशोधक समाजामध्यसे मूर्तीपूजाए जातिभेद, अस्पृश्यता, विधवा विवाह निर्बंध, स्त्र शुद्रांना शिक्षणबंधी नाही या आधार घेऊन आक्रमकमपणे समाजसुधारणा घडवण्याची भूमिका घेतली. यानंतर पुणे नगरपालिकेत शुद्रातिशूद्रांचे नसयामुळे त्याच्या सुखसोयींकडे व गाऱ्हाण्यांकडे नगरपालिका लक्ष देत नाही, यावरून शुद्रातीशुदोचे कल्याणासाठी व हक्कासाठी त्यानी नगरपालिकेची कामगिरी केली.

३.२. १.अल्पचरित्र :—

गोविंदराव व चिमणाबाई यांच्या पोटी महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ पुणे येथे झाला. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा जन्म झाला त्यावेळी शनिवार वाडा जळाला होता. त्यादिवशी महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा जन्म झाल्यानंतरच त्यांची आईचे मरण पावले. गोविंद राव हे दुसरे लग्न न करता त्यांनी महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे पालन पोषण करण्याकरिता एका दाईला नेमले. या दाईने मोठया प्रेमाने महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा संभाळ केले. महात्मा ज्योतिबा फुलेयांचे कुलपुरूष सातारा जिल्हयातील कटगुण यागावी राहात होते. महात्मा ज्योतिबा फुलेयांचे घराणे जातीचे होते. व त्यांचे अडनाव गोऱ्हे होते. ज्योतिरावांचा पणजोबासोबत संघर्ष झाला त्यानंतर त्यांनी चौगुले यांचे कुटुंब पुणे जिल्हयाच्या पुरंदर तालुक्यातील खनवडी या गावी नांदू लागले. मुलांचा उदयोगी स्वभावा ध्न्यास आवडल्याने त्याने त्यांना फुलांच्या धंदयात नोकरीस ठेवले. त्याने त्यास फुलांचे शेले, पागोटे, गादश, उश्या व लोड वगैरे शिकवून पेशवे दरबारात फुले दण्याची नोकरी लावून दिली. पेशव्यांनी खुष होऊन त्यांना पस्तीस एकर जमीन इनाम दिली. त्यांचे मुळचे गोऱ्हे आडनाव मागे पडून लोक त्यांना फुले असे संबोधू लागले. नंतर त्यांच्या महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या काकांनी स्वार्थी आणि कपटीने ते त्यांची संपती आपल्या नावावर करून घेतले. यांनतर गोविंद आपल्या भांवांना घराबाहेत काढले. नंतर गोविंद हे पुण्याजवहील एका खेडयातील मळयात काम करी. भाजीपाला विकण्यासाठी त्याने पुण्यात सएक भाजीपाल्याचे दुकान घेतले. महात्मा ज्योतिबा १३ वर्षाचे असताना यांचे लग्न नऊ वर्षाच्या सावित्रीबाईशी १८४४ मध्ये झाले. सावित्रीबाई या सातारा जिल्हयातील नायगाव येथील खंडोजी नेवशे पासटील यांच्या ज्येष्ठ कन्या होत्या. महात्मा ज्योतिराव व सावित्रीबाई हे सात वर्षाचे असताना त्याना मराठी शाहेत टाकले पुढील चार वर्षामध्ये शिक्षण घेतल्यावर ब्राम्हण कारकुनाच्या सल्ल्यावरून गोविंदरावांनी ज्योतिबाला शाळेतन काढून टाकले व त्यांचे शिक्षणामध्ये खंड पडला. लहानपणात महात्मा ज्योतिराव श्रमिक जातींच्या व काही मुसलमान धर्माच्या सवंगडयांबरोबर खेळत असत. हिंदु धर्मातील ववेकहीन श्रध्दा व जातीव्यवस्सथेचा अन्याय मुसलमान सवंगडयाच्या सान्निध्यातुन त्यांना जाणवू लागला. जातीवादावरून ज्योतिरावांना शाळेतुन काढून ठाकल्याचा काळात त्यांनी आपल्या मळयामध्ये शेतीचे धडे गिरवले. ज्योतिरावाचे इंग्रजी शिक्षण प्रथम स्कॉटिश नंतर सरकारी शाळेत झाले. इंग्रजी शिक्षणाने व संस्काराने मनुष्याच्या विचारांमध्ये अमूलाग्र बदल घडवून व्यक्तीवादी समाज निर्माण करता येईल. या समान ध्येयवादातून सरकारी व मिशनरी शाळा कार्य करत होत्या व स्कॉटिश मिशनच्या शाळेमध्ये शिकताना महात्मा ज्योतिबा व ख्रिस्ती प्रणीत मानवतावादाचा प्रभाव पडला. पाखंडी धर्माचा अंधार दूर करून ख्रिस्ती धर्माचा प्रकाश पाडण्यासाठी शिक्षण प्रसार करणाऱ्या स्कॉटिश मिशनच्या शाळेमध्ये हिंदु धर्मातील बहूदेवता वाद, मूर्तीपुजा, कर्मकांड, जातीभेद यांचा निषेध करणारा तर्क प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष रीतीने रूजवला जाई व ज्योतीरावांवर थॉमस पेन या विचरवंताचा प्रभाव पडु लागला. त्यांना समाजात सुधारणा करण्याचे विचार येऊ लागले १८४८ मध्ये त्यांनी पुण्यात मुलीसाठी शाळा सुरू केले व अनेक मुली तेथे शिक्षणासाठी जाण्यास त्यांना प्रोत्साहन केलेत्र १८५२ मध्ये त्यांनी अस्पृश्यांच्या मुलांसाठी

शाळा सुरू केली. कारण अस्पुश्यही शाळा शिकावे व सर्व जाती धर्मामध्ये समानता यावे तसेच त्यांना इतर सामाजिक प्रश्नांवर लक्ष केंद्रीत केले. विधवा पुर्नविवाहाला प्रोत्साहन दिले. विधवांच्या केशवपनाचा विरोध म्हणुन प्रश्नावर लक्षकेंद्रीत केले व त्यांनी पुण्यातील नाव्हांचे संप घडवुन आणला. सन १८६३ मध्ये त्यांनी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले. ज्योतिराव फुले यांना ब्राम्हणांचे कसव, गुलामागिरी, शेतक—यांचा आसुड सार्वजनिक सत्य धर्म हे ग्रंथ लिहीले व गुलामगिरी हा ग्रंथ त्यांना वर्णभेदाविरूध्द लढणा—या अमेरिकन नागरिकांना अर्पण केला. तर सार्वजनिक सत्यधर्मया ग्रंथात ज्यांनी वैश्विक मानवतावादाची संकल्पना मांडली आहे. सन १८८२ च्या शिक्षण विषय हंटर कमिशन पुढील त्यांची साक्ष महत्त्वाची ठरली. त्यांचे सहकारी कृष्णराव भालेकर त्यांना 'दीनबंधु' हे वृत्तपत्र सुरू केले तर दुसरे सहकारी नारायण मेघाची लोखंडे पहिली कामगार संघटना स्थापन केली व त्यांनी सत्यशोध समाजाची स्थापना केली. नंतर हळुहळु ते सन १८७६ ते १८८२ याकाळात ते पुणे नगरपालिकेचे सदस्य होते. सन १८८९ च्या भारतीय राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात त्यांनी उपस्थित राहुन 'जो पर्यंत बहुसंख्य शेतकरी वर्ग राष्ट्रीय सभेच्या बाहेर आहेत, तो पर्यंत राष्ट्रीय म्हणता येणार नाही', असे त्यांचे विचार होते. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे २८ नोव्हेंबर १८९० मध्ये त्यांचे निधन झाले. आधुनिक भारतातील दलित व कनिष्ठ वर्गातुन अशी पदवी मिळाले. महात्मा ज्योतिराव फुले हे पहिले महापुरूष जे मानव आत्मा शोषित— अंकिताच्या जाणिवेशी झालेल्या तादात्मतेने विस्तारला आहे. अशा महापुरूषास सामान्य जनतेने स्वयस्पूर्तीने "महात्मा" ही पदवी अर्पण केले. हा भारतीय इतिहासातील अभूतपुर्व घटना होती.

३.२.२. शैक्षणिक कार्य:—

स्माजात अनेक जाती जमाती, रूढी—परंपरा धर्मशास्त्रे यावर भेदभाव होत होते. त्यावर समाजात सुधारणा व्हावे म्हणुन त्यामध्ये ज्ञान व शिक्षण देणे हे महत्वाचे होते असे महात्मा ज्योतिराव फुले यांना वाटले. कारण बहुसंख्य लोक समाजात अज्ञान, दारिद्रय व जातीभेद होत होते. त्यामुळे ज्ञान व शिक्षण समाजापरिवर्तनाच्या प्रेरक शक्ति असल्याच्या निष्टेतून महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी शिक्षण प्रसाराचे कार्य हाती घेतले. व कार्यामध्ये सावित्रीबाई फुले यांनी त्यांची मदत केली. मानवी अधीकार नाकारलेल्या समाजघटकांबाबत दोघांना विलक्षण कळवळा वाटत होता सर्वाधिक दडपल्या गेलेल्या समाज घटकाचे दु:खहरण शिक्षणप्रसारातून होता. त्यांनी स्त्रियांना व अस्पृश्यांना शिक्षण देण्याचे ठरवले. सावित्रीबाई फुले व ज्योतिराव फुले हे सदाशिवराव गोवंडेंबरोबर जाऊन फरार मॅडमच्या कन्याशाळा ज्योतिराव व सावित्रीबाई फुले यांनी जवळून पाहिल्या व पुण्याला परत आल्यावर पुरूषप्रधानता व जातिव्यवस्थेच्या दुहेरी दडपणुकित अडकलेल्या मुलीसाठी १८४८ मध्ये पहिली शाळा भिडेवाडयामध्ये काढली. स्त्रीयांना अनेक समाजात हक्क व अधिकार प्राप्त व्हावे या महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी मुलींची शाळा सर्व प्रथम घातली. स्त्रियांना शिक्षण देण्याण कर्मठ बाम्ळणी परंपरा कडडून विरोध करत होती, तेव्हा ज्योतिराव व सावित्रीबाईनी स्त्री शिक्षणाचे पाउल उचलले. ज्योतिरावाकंडे शाळेत शिकविण्यासाठी शिक्षिका नव्हते. तर त्यांना असे वाटत होते की शाळेत शिकविण्यासाठी शिक्षका मिळाली तर बरे होई. यावरून ज्योतिरावांनी आपल्या पत्नी सावित्रीबाईना स्व:ता घरात शिकविले. व त्यांना शिक्षिका बनविले. ज्योतिरावांची पुढचे शिक्षणाची जबाबदारी ज्योतिरावांचे मित्र सखाराम यशवंत परांजपे आणि केशव शिवराम भवाळकर यांनी घेतली व अहमदनगर मधील फारारबाईच्या व पुण्यात मिचेलबाईच्या नॉर्मल स्कूलमध्ये सावित्रीबाईनी अध्यापनाचे प्रशिक्षण घेतले. मुलींच्या शिक्षणाला आपल्या धर्माची अनुज्ञा नाही. असे ब्रम्हंवृंदाची भूमिका होती. धर्मशास्त्रे, रूढी, परंपरा यांचा हवाला देऊन जे आपल्या प्रतिगामी भूमिकांचे समर्थन करत असत.

मानवी अधिकार नसलेल्या अस्पश्यांना मुलाअधिकार मिळावेत व त्यांचया दु:खाचे निराकरण व्हावे, यासाठी शिक्षणप्रसाराची आवश्यकता ज्योतिरावांनी व्यक्त केली जातिभेदाने अनिवार्य दु:खे महार—मांग यांस सोसावी लागतात. यकरता त्यांची विदयाद्वारानेच दाद लागेल. यास्तव त्यासाठीच प्रथम काम सुरू केले, महात्मा ज्योतिराव फुले म्हणतात. सावित्रीबाई या मुलींच्या शाळेत विनावेतन शिकवत असे. स्त्री व अस्पृश्यासाठी शिक्षणप्रसाराच्या कार्यात ज्योतिराव व सावित्रीबाई या पती—पत्नीला अनेक संकटाचा सामना करावा लागला. सावित्रीबाई प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये काम करीत होत्या. त्या शाळेत जाता— येताना टोळभैरव मुद्दाम रस्त्यावर थंबत अचकट— विचकट बोलत कधी कधी दगड मारीत, तर कधी चिखळ किंवा शेण टाकित असे. तरीही त्यांन संर्वानी शिक्षणाचा आग्रह केले. ब्रिटिश सरकारच्या धोरणामुळे स्त्रिया व शुद्रति शुद्रंच्या मोअया जनसमुहाच्या प्राथमिक शिक्षणाची मोठी आबाळ होत असल्याने महात्मा ज्योतिराव फुले वांरवार स्पस्ट केले पारंपारिक ब्राम्हणी शिक्षणपध्दती विषयी महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे मत विलक्षण प्रतिकूल बनले होते. खेडयात पारंपारिक शिक्षण देणाऱ्या देशी शाळातील ब्राम्हण शिक्षण अत्तं जुजबी व टाकाऊ स्वरूपाचे शिक्षण देत असत. पोट भरायची सोय म्हणूनच ते शिक्षणाकडे पाहत असल्याने विदयार्थ्याच्या पदरात उपयोगी अशी कोणतीच विदया पडत नसते. ग्रामीण

भागातील शुद्रातीशुद्रांच्या मुलांना वसाहतीक शिक्षणाचा व परिक्षा पध्दतीचा भार सहन होत लसल्याने तयांना अधिक सोपे सुलभ शिक्षण दयावे त्यांना अन्नवस्त्र, पुस्तके वगैरे पूरवून बोडिंग्ग शाळा तयार कराव्यात, अशा अनेक सुचला महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी लाराजी असली, तरी उच्चशिक्षणासाठी सरकार करत असलेली मदत थांबवू नये. अशी त्यांची भमिका होती.

३.२.३. सामाजिक सुधारणा—

महात्मा जोतीराव फुले यांनी समाजामध्ये अनेक सुधारणा केले. जाती जमाती, रूढी, धर्म, परंपरा यांच्यामध्ये अनेक भेदभाव चालू होते. माणसाला माणुस म्हणुन ओळखत नव्हते सामाजिक क्षेत्रामध्ये स्त्रियांवर लादलेल्या अमानवी रूढी व परंपरांची बंधने धुडकावून देण्यासाठी धडपड चालली होती. समाजात अस्पृश्यांना पुरूष प्रधानतेच्या गुलामी म्हणुन अगणुक दिले जात होते. जामीजमाती हे पेशवे काळात चालत आलेली ही परंपरा होती. त्यामध्ये महात्मा जोतीराव फुले हे १९ व्या शतकामध्ये विचार समाज सुधारणा करू लागेल. समाजात धर्म, रूढी, परंपरा न सामाजीक सुधारणा घडवण्याचा प्रयत्न केला जात होता. हिंदु धर्मात बदल घडवण्यासाठी ब्राम्हण जातीमध्ये परिवर्तन आणणे ज्यांना आवश्यक वाटत होते. त्यामुळे सर्व ब्राम्हण सुधारकांनी स्वजातीला चुचकारत सुधारणेचा मार्ग चोखाळला. वैदिक ब्राम्हणी काळाचा गौरव उभारून ब्राम्हणी परंपरेच्या आधारे धर्म सुधारणा व समाज सुधारणा करण्याची योजना त्यांनी राबवली. त्यातून ब्राम्हण जातीचे हितसंबंध व गौरव यांच्या मर्यादांमध्येच व्यक्ती स्वातंत्राच्या तत्वाचा संकोच होत गेला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या काळात ख्रिश्चन मिशनरी व लोकहीवादीं सारखे समाज सुधारक ब्राम्हण वर्चस्वाचे मिमांसा करत होते. मिशनऱ्यांनी ब्राम्हण पुरोहितांच्या धार्मीक लूटीकडे लक्ष वेधले होते. कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेला नाही. आणि चार्तुवण्य व जातीभेद ही निर्मीती मानवाचीच आहे. असे रोखठोकपणे बोलताना या विश्वाची निर्मीती करणारी कोणतीतरी शक्ती आहे. त्यांची ही विचारसरणी होती. मानवाने एकसमान रहावे असे महात्मा ज्योतिराव फुले यांना वाटत होत. ब्राम्हणी दास्यातुन शुद्रातशुद्रांना मुक्त करणा—या महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी प्रयत्न सनातनी व कर्मठ ब्राम्हणाना मानवला नाही. ज्ञानबंदी लादलेल्या स्त्री व शुद्रांना शिक्षण देणे त्यात अमानवी जीवन स्थिती लादलेल्या अस्पुश्य मुलामुलींना शिक्षण देण्याचे धर्मबाहय कृत्य करणे सनातनी ब्राम्हणांना सहन झाले नाही. महात्मा ज्योतिराव फुले यांना धडा शिकवण्याचे विचार त्यांच्या मनात घोळु लागला. ब्राम्हण सुधारकांसाठी वावपरलेले सामाजिक बहिष्काराचे हत्यारे महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या कडे असलेल्या आचार साहसामुळे व संघटन कुशलतेने निरूपयोगी ठरणार हे त्यांना हेरले होते. त्याऐवजी महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे बरे—वाईट करण्याच्या योजना ते आखु लागले. अशा प्रतिगामी मंडळीपैकी काही माथेफिरूंनी पैसे देऊन दोन मारेकरी तयार केले.

हिंदु धर्माचे युगानयुगाचे साचलेपण व परंपराशरणता यामुळे स्त्री प्रश्नाने उग्र रूप घेतले होते. स्त्रियांवर सर्व प्रकारचे गौणत्व लादलेले होते हिंदु धर्मग्रथांनी मनुष्यत्वाचे किमान अधिकारही स्त्रियांना देण्याचे नाकारले होते. समाजामध्ये स्त्रीयावर आधिच्या काळापासुन अन्यायाची परिसीमा होत होती. त्यामध्ये सतीप्रथा, स्त्रीभ्रुणहत्या, विधवा विवाह प्रबिंध अशा भीषण व अमानुष रूढींमुळे स्त्रीयांना नरकयातना भोगाव्या लागत होत्या. स्वत:ला भूदेव म्हणवणाऱ्या ब्राम्हणांना स्त्रीयांवर अमानुष अन्याय करणारे धर्मग्रंथ व रूढी धर्मसंमत म्हणून न्याय वाटत होत्या अशा धर्मने स्त्रियांवरचा अन्याय व बंधने जाती—श्रेष्ठतवाची बाब मानली जा असल्या मुळे उच्च जीतीच्या वर्तुळामध्ये त्याला प्रतिष्ठा व वैधता प्राप्त होत होती. रूढी कितीही अन्यायी असल्यसा, तरी जातीश्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेतून स्त्रियांवरचा रूढीगत अन्याय वाढतच चालला होता. जडेजा रजपूत जातीमध्ये स्त्री भ्रुणहत्येची प्रथा निर्माण झाली होती. जेव्हा महात्मा ज्योतिराव फुले हे समाजसुधारणेच्या कार्यामध्ये लोकहितवाडी, न्यायमुर्ती रानडे अशा अनेक सुधारकांची त्यांना त्यामध्ये साथ मिळाली. महाराष्ट्र धर्मशास्त्राच्या रिंगणात विधवा पुनर्विवाहाचा वाद उभा राहिला. विधवांच्या प्रश्नाबाबतचा सनातन्यांचा घृणास्पद कर्मठपणा व सुधारकांची बोटचेपी कृतिशून्यता महात्मा ज्योतिराव फुले यांना विलक्षण चिड आाणत होती. समाजामध्ये मिशनरी सोडता महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्यासारखे धाडस व मानवतेचा जिव्हाळा ह्दयी बाळगून विधंवासाठी आश्रम काढणारे अन्य कोणी नव्हते. अश्या समाजिक सुधारणा मध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी कार्य केलेले दिसुन येते. बाळशास्त्री जांभेकरांसारख्या सुधरकांच्या अगणीने “दर्पण” वर्तमानपत्रातुन विधवांच्या प्रश्नात तोड फोडले. स्त्रीयांना शिक्षण देणे व विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करणार लेख १८३७ मध्ये “दर्पण” मध्ये छापुन आले. विधवा पनर्विवाहाचे सुधरणा झाल्यास अर्धी सुधारणा हाईल असे जाहिर झाले हिंदु धर्माचे युगानयुगाचे साचलेपण व परंपरा शरणता यामुळे स्त्री प्रश्नाचे उग्र रूप घेतले होते. याच काळात स्त्री भ्रुणहत्येचा घटणा घडु लागल होते. ते महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी बंद करण्याचा प्रयत्न केले अशा जाती जमाती, धर्म—परंपरा, स्पृश्य—अस्पृश्य या दलित लोकांसाठी महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी समाजात सुधारणा घडुन आणले आहेत. त्यांना समाजात अत्यंत महत्वाचे स्थान दिलेले आहेत. महात्मा

ज्योतिराव फुले यांनी समाजामध्ये अनेक सुधारणा करून दलित व सामान्य लोकास एक नविन दिशा प्राप्त झालेली आहे.

३.२. ४. जातीव्यवस्थेतील क्रांतीकारी संघर्ष:—

महाराष्ट्रात जातीभेदभाव ही जातीव्यवस्था ही प्राचीन व मध्ययुगीन काळापासुन समावून आलेली आहे. या अब्राम्हणी कुशीतुन वाढलेली जातीव्यवस्था वरून विद्रोह झालेले दिसुन येते. अब्राम्हणी लोकास गुलामगिरी ही पध्दत प्राचीन व मध्ययुगीन काळापासुन चालत आलेली दिसुन येते. जातीव्यवस्थेमध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले यांना एक नवी विचारसरणी या १९ व्या शतकाच्या काळात निश्चित वा ठाशीव असे प्राप्त झाले होते. १ जुन १८७३ ला "गुलामगिर" या ग्रंथाच्या रूपाने त्यांच्या जातिविद्रोहाचया विचारसरणीचे मुर्त रूप जनतेसमोर आले होते. ब्राम्हणी धम्राने वर्णजातीव्यवस्थेच्या समर्थनार्थ वेदवचनांचा आधार घेतला. ईश्वराच्या ममुख—हस्त—मांडया —पाय या अवयवांपासून चार वर्ण निर्माण झााले. त्यामुळे वर्ण व जातिव्यवस्था ईश्वरी मान्यतेवर उभी असन्याचे त्यांनी प्रतिपादले. या ब्राम्हण धर्मा युक्तिवादाचो खंडन बौध्द परंपरेतून आलेल्या वेदविरोधच्या आधारे करणे असे संबोधण्यात आले होते. या भुमीवर ब्राम्हणाचा जन्म ईश्वराच्या मुखापासुन झाला असेल, तर ब्राम्हण हा ईश्वराचा मुखा पासुन झाला असे संबोधण्यात आलेले होते. ब्राम्हणाचे मुख, बाहूा, जंघा अणि पाय या चार ठिकाणच्या योनी दुरश्या झाल्यामुळेत्यास एकंदर सोळा दिवस सोवळे होऊन बसावे लागने असेल. तसे ब्राम्हण, क्षत्रिय, शुद्र व वैश्य आहेत, असे ब्राम्हणाचे मत होते. त्याचे महात्मा ज्योतिराव फुले हे व्यवसायाधिष्ठीत जातीविभाजनाचे खंडण करतात. शुध्दी—अशुध्दीच्या तत्वावर जातिव्यवस्थेची उतरंड निर्माण झाली होती. शुध्द व पवित्र म्हणुन ब्राम्हण श्रेष्ठ समजत होत, तर अशुध्द व अस्पृश्य म्हणुन दलित लोकास निचतम समजले जात. यावरून महात्मा ज्योतिराव फुले हे विष्ठा खाणाऱ्या गाईचे गोमुत्र पिऊन ब्राम्हण पवित्र होतात. पण शुद्राच्या हातचे कारंजाचे पाणी पिण्यास ते नकार देतात, याबाबत महात्मा ज्योतिराव फुले हे ब्राम्हणाचे उपहास करत होते. ज्योतिराव स्व:ता शूद्र जातीत जन्मले असलयासेने त्यसांना जातिव्यवस्थेच्या शोषण व वर्चस्वाचा जवळून परिचय होता. त्यामुळे संघर्षाला एक दिशा मिळाली. देवकथेतून देव देवतांच्या नावाने जातिव्यवस्था व पुरूषमधान नीती व कायदयाला रूढ केले. वर्णजातिव्यवस्थेच्या संवर्धनाचे पुराणांचे ाकय्र ओळखून महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी पुराणांवर जोरदार हल्ला चढवला. त्यांनी पुराण कथेचे विध्वंस केले. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी भारतात समाज व्यवहारातील व संस्कुती व्यवहारातील धर्माचे प्रभुत्व उखडुन काढण्याच्या उद्‌देशाने ब्राम्हणी धर्माची चिकित्सा केली.

यापकारे महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी ब्राम्हणांनी जातीव्यवस्था केलेली होती त्यांवर अस्पृश्य लोकास हक्क प्राप्त व्हावे यारिता त्यांनी जातीव्यवस्थांचा ठोकरून लावले. व त्यांनी ब्राम्हणी धर्म व संस्कुतीला नकार दिला अणि भारतातील जातीसंघर्षाच्या परंपरेत लोक संस्कुतीच्या सहाय्याने धर्मतत्त्वांची मांडणी केली.

३.२. ५. सत्यशोधक समाजाची स्थापना:—

मानवी जिवनाती नैतिक सत्य शोधण्यासाठी लोकांची विषमता, दारिद्रय, संघर्ष यातुन मुक्तता होण्यसाठी महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. व ती संधटना निर्माण करण्यासाठी २४ सप्टेंबर १९७३ रोजी त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. ब्राम्हणाच्या धर्माच्या प्रभावाखाली मन:पुत व स्वंयप्रेरणेने गुलामी भेगणाऱ्या शुद्रतीशुद्रांचे प्रबोधन करून त्यांना जातीव्यवस्थेविरोधात संघटित करण्यासाठी संस्थात्मक पाया देण्यची गरज होती समाजातील धार्मिक प्रथा नष्ट करणे, तळागळातील समाजात शिक्षण घडुन आणणे, सत्यशोधक समाजाचे घ्येय होते. अनेक वर्षे धार्मिक ग्रंथाना आधार घेऊन उच्चवर्णीय तळागळातील लोकांना लुटत होते. त्यासंचे अज्ञान दुर करणे, धार्मिक ग्रंथांपासुन शुद्राची मुक्तता करणे या उद्‌देशाने सत्यशोधक समाजाची स्थापना झाली. परमेश्वराची पुजा न करून एकेश्वर वादाची सुरूवात करू लागले. सत्यशोधक समाजाचे पहिले अध्यक्ष आणि कोषाध्यक्ष म्हणून महात्मा ज्योतिराव फुले यांची निवड झाली. त्या सभेला जमलेले अनेक जण समाजाचे सभासद बनले. सत्यशोधक समाजाची नियमांची नियमावली तयार करण्यात आली समाजिक कार्याची कृतिशील बांधीलकीच सभासदांना बंधनकारक करण्यात आली. पहिल्या नियमान्वये शूद्रातिशूद्रांच्या भीषण परिस्थितीमध्ये सुधारणा घडवणे, त्यांना त्यांच्या वास्तविक मानवी हक्कांने भान करून देणे, त्यांच्या दास्मुक्तीसाठी अविरत झटणे हे समाजाचे कार्य बनले. दुसऱ्या नियमानुसार संघटनेचे नाव निश्चित करण्यात आले. तिसऱ्या नियमानुसार संस्था सुरळीत चालवण्याचा क्रम ठरवण्यात आला. चौथ्या नियमाने सभासदांना राजकिय विषयांवर चर्चा करण्याची बंदी घातली. पाचव्या व सहाव्या नियमाचे सर्व जाती धर्माच्या लोकांना समाजाचे सभासदत्व खुले करण्यात आले. सातव्या व आठव्या नियमाने समाजाच्या अंतर्गत रचनेचा आराखडा ठरवण्यात आला. नवव्या नियमाने सभासदाला व्यक्तिगत, सामाजिक व धार्मिक जीवनासंबंधात बांधील बनवणाऱ्या शपथा देण्यात आल्या.

अशा अनेक नियमावली आहेत. त्यामध्ये समाजात शुद्रलोकांस त्यांचे हक्क प्राप्त व्हावे याकरिता त्यानी नियमावली तयार केली.
संघटनेच्या अनुभवातून पुढे १९११ मध्ये समाजाची तीन तत्वे ठरवण्यात आली ती पुढील प्रमाणे:—

१. ईश्वर एक असून तो सर्वव्यापी , निर्विकार, निर्गुण व सत्यरूप आहे. आणि सर्व माणसे एकाच देवाची लेकरे आहेत.
२. ईश्वराची भक्ती करण्याचा प्रत्येक मानवास पुर्ण अधिकार आहे. आईस भेटण्यास अगर बापाला पसन्न करण्यास ज्याप्रमाणे मध्यस्थाची जरूरी नसते, त्याप्रमाणे देवाची प्रार्थना करण्यात पुरेजित किंवा गुरू यांची आवश्यकता नाही.
३. वरील तत्व कबुल असल्यास कोणासही सभासद होता येते.

अश्या प्रमाणे सत्यशोधक समाजाचे तत्व ठरविण्यात आले आहेत.
सत्यशोधक समाजाचे सभासदत्व सर्व जातीतील लोकांनी खुले असल्याने ब्राम्हण, महार, मांग, ज्यू, मुसलमान, मराठा, माळी असे सर्व जातीधर्माचे लोक समाजाचे सभासद बनले. ज्या दिवशी सत्यशोधक समाजाच्या शाखा स्थापण्यात आल्या त्या ठिकाणी दर अठवडा सभा होत असत. त्या सभेत अनेक चर्चा करीत होते. त्या चर्चेत दारूबंदी, सक्तीचे शिक्षण स्वदशी वस्तू वापरण्यास प्रोत्साहन देणे, धार्मिक क्षे,ाातील पुरोहितगिरी झुगारून देणे, कुटूंबातील लग्ने अल्पखर्चात करण्याची व्यवस्था करणे, ज्योतिष समंध आणि भुते यांच्या भिती पासून लोकांना ममुक्त करणे इत्यादी गोष्टी संबंधी चर्चा होत असे. त्यामधील जातीभेद, मुर्तिपुजा यांचयाविरूध्द मुख्य प्रचार होत असे. याप्रकारे महात्मा ज्योतिराव फुले हे सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून धार्मिक व सामाजिक सुधारणा करणयाचा प्रयत्न केले. जातीविद्रोहाचे बंड विस्तारित राहिले. महाराष्ट्रातच नव्हे, तर त्यावरील भारतात महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाचा जातीभेदाबद्दल विचार व हे प्रेरणादायी ठरत राहिला.

३.२.६.महानगरातील नागरी प्रशासनाचे संघर्ष:—

शुद्रतीशुद गोरगरिब यांच्या कल्याणासाठी व हक्कांची भावना ज्योतिरावांच्या नागरी क्षेत्रातील त्यांच्या कार्यामध्येही प्रबळपणे अभिव्यक्त होत राहिली. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी लगरपालिकेच्या आर्थिक निर्णयाबाबत विलक्षण जागरूक असत. पुणे नगरपालिका व शुद्रातिशुद्रांचे प्रतिनिधी नसल्यामुळे त्यांच्या सुखसोईकडे व गाऱ्हाण्याकडे नगरपालिका लक्ष देत नाही. असे महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे मत व्यक्त केले. नगरपालिकेच्या पाणीपुरवठा खात्यातील अधिकारी ब्राम्हण असल्यामुळे ते ब्राम्हणांच्या वसतींना पाण्याचे भरपुर पुरवठा करत असत. गरीबांकडे मात्र पाण्याचे दुर्भिक्ष असायचे पाणी पुरवठा, उजेड व आरोग्य या बाबतीत गरिबांकडे लगरपालिकेने लक्ष दयावे, अशी जयोतिरावांची धडपड असे व वेताळपेठेमध्ये भाजीपाल्याच्या बाजारासाठीएक लविन इमारत बांधण्याचा ठराव करताना महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी त्यावर छप्पर उभारावे, अशी सुचना केली. व दुकानदारांना चार आणे यापेक्षा जास्त भाडे आकारू नये, अशी सुचनाही केली नगरपालिकेत काम करत असताना गोरगरिबाच्या हिताचे रक्षण करणे, हे ज्योतिराव आपले आदय कर्तव्य मानत असत भारताचा तत्कालीन व्हाईसरॉय लॉर्डलिटन हा पुण्याला भेट देणार होता. लिटन हा त्याच्या साम्रमाज्यवादी मुजोरीबाबत कुप्रसिध्द होता त्याने मुद्रण कायदा जारी करून वर्तमान पत्राची मुस्कटदाबी केली होती. त्याच्या स्वागतासाठी व पुणे शहराच्या सुशोभिकरणासाठी एक हजार रूपये खर्च करण्याची अनमती नगरपालिकेच्या अध्यक्षांनी आमसभेकडे मागितली. नगरपालिकेचे ३२ सभासद होते. पैसे खर्च करण्यास ३१ सभासदांनी होकार दिला. एकटया ज्योतिरावांनी जनतेचे पैसे अशा रितीने खर्च करण्यास विरोध केला. सर्व शक्तिमान व्हाईसरॉयच्या पद व सत्तेसमोर ते डगमगले नाहीत. हा पैसा व्हॉईसरॉयच्या मानपत्रापेक्षाही जनतेच्या शिक्षणावर खर्च कराव, अशी भूमिका त्यांनी घेतली. अशा प्रकाराचे महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी अनेक सोई—सुविधा या समाजात केलेले दिसुन येते त्यांनी अनेक कामगारांचे हक्क मानवी हक्क त्या जनतेस प्राप्त व्हावे म्हणुन त्यांनी त्या हक्कासाठी लढले. त्यावर संघर्ष करून त्यांना न्याय दिले.

३.२.७. अस्पृश्यांचे संघर्ष:—

जाती भेदावरून स्पृश्य—अस्पृश्य हा भेदभाव होत होते स्पृश्य लोक अस्पृश्य लोकांना हिन समजु लागले तेव्हा महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी अस्पुश्यासाठी हक्क मिळावे याकरिता संघर्ष केले त्यावर संघर्ष करण्यासाठी आपल्या संघर्षाची सुरूवातच त्यासंनी अस्पृश्य असणाऱ्या मुलीसाठी शिक्षण देणयावरून केलेल महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या लढयामध्ये किंवा संघर्षामध्ये अस्पृश्या मुक्तिला प्राधान्य मिळाले होते. स्पृश्य—अस्पृश्य करणाऱ्या

जातीतील ब्राम्हण धर्माचे दास्य मोडून काढताना सुध्दा त्यांनी अस्पृश्यतेचे अधिष्ठान असलेल्यास शुध्दी—अशुध्दीला मोडून काढण्यासाठी अस्पृश्यांबरोबरचा अन्न उदक व्यवहार सार्वजनिक केला. महात्मा ज्योतिराव फुले जाति व्यवस्था व अस्पृश्यता यांना ब्राम्हणी वर्चस्व शेजनेच्या कारस्थानाचे दलित मानत होते. अस्पृश्यांना आर्य ब्राम्हणांविरोधात वीरश्रीने लढणारे क्षेत्रस्थ मानत होते व स्वत: अस्पृश्यता निर्मुलनाच्या कार्यात कृतीशील होते. गोपाळबाबा वलंगकर हे ज्योतिरावांचे घनिष्ट सहकारी होते महाडजवळच्या रावढूल यसा खेडेगावातील महार रहिवासी. वयात आल्यावर तेसैन्यदलात सामील झाले. सैन्यदलात त्यांनी नॉर्मलची परिक्षा पास केली. जातीभेद व अस्पृश्यता परमेश्वराने निर्माण केले आहेत हा हिंदु धर्मशास्त्रामध्ये लिहीलेला सिध्दांत खोटा व लबाडीचा आहे. हे सिध्द करण्यासाठी वलंगकरांनी पन्नास पानांचे 'विटाळ विध्वंसन' नावाचे पुस्त छापुन प्रसिध्द केलेल.

३.२. ८. म. ज्योतिबा फुले यांचे निधन:—

म. ज्योतिबा फुले यांचे कार्य महाराष्ट्रात खुप महत्वाचे होते. त्यांनी अस्पृश्य लोकास त्यांचे हक्क प्राप्त करून दिले. त्यांना माणुस या नात्याने जगता यावे याकरिता त्यांनी खुप मेहनत घेतली. शेवटी २८ नोव्हेंबर १८९० या वेळी त्यांचे निधन झाले. सर्व भारतातील लोकांस खुप दु:ख झाले. त्यांना आजही समाजामध्ये महान नेतेच्या रूपाने ओळखले जाते. त्यांना समाजातील सर्व लोकांनी महात्मा ही पदवी बहाल केली होती. यामुळे ते महात्मा ज्योतिबा फुले हे अत्यंत महान व कर्तुत्ववान व्यक्ति होते.

जातीतील ब्राम्हण धर्माचे दास्य मोडून काढताना सुध्दा त्यासंनी अस्पृश्यतेचे अधिष्ठान असलेल्यास शुध्दी–अशुध्दीला मोडून काढण्यासाठी अस्पृश्यांबरोबरचा अन्न उदक व्यवहार सार्वजनिक केला. महात्मा ज्योतिराव फुले जाति व्यवस्था व अस्पृश्यता यांना ब्राम्हणी वर्चस्व शेजनेच्या कारसथानाचे दलित मानत होते. अस्पृश्यांना आर्य ब्राम्हणांविरोधात वीरश्रीने लढणारे क्षेत्रस्थ मानत होते व स्वत: अस्पसृश्यता निर्मुलनाच्या कार्यात कृतीशील होते. गोपाळबाबा वलंगकर हे ज्योतिरावांचे घनिष्ट सहकारी होते महडजवळच्या रावदूल यसा खेडेगावातील महार रहिवासी. वयात आल्यावर तेसैन्यदलात सामील झाले. सैन्यदलात त्यांनी नॉर्मलची परिक्षा पास केली. जीतभेद व अस्पृश्यता परमेश्वराने निर्माण केले आहेत हा हिंदु धर्मशास्त्रामध्ये लिरीलेला सिंध्दांत खोटा व लबाडीचा आहे. हे सिध्द करण्यासाठी वलगकरांनी पन्नास पानांचे 'विटाळ विध्वंसन' नावाचे पुस्त छापुन प्रसिध्द केलेल.

३.२. ८. म. ज्योतिबा फुले यांचे निधन:–

म. ज्योतिबा फुले यांचे कार्य महाराष्ट्रात खुप महत्वाचे होते. त्यांनी अस्पृश्य लोकास त्याचे हक्क प्राप्त करून दिले. त्यांना माणुस या नात्याने जगता यावे याकरिता त्यांनी खुप मेहनत घेतली. शेवटी २८ नोव्हेंबर १८९० या वेळी त्यांचे निधन झाले. सर्व भारतातील लोकांस खुप दु:ख झाले. त्यांना आजही समाजामध्ये महान नेतेच्या रूपाने ओळखले जाते. त्यांना समाजातील सर्व लोकांनी महात्मा ही पदवी बहाल केली होती. यामुळे ते महात्मा ज्योतिबा फुले हे अत्यंत महान व कर्तुत्ववान व्यक्ति होते.

प्रकरण—४

—: समाजातील अस्पृश्याता दुर करण्यासाठी राजर्षी शाहु महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेले योगदान:—

महाराष्ट्रात अनेक नेत्यांनी समाजात सुधारणा करण्यासाठी अनेक कार्य केलेले आहे. महात्मा फुले, राजर्षी शाहु महाराज, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, न्यायमुर्ती रानडे, महर्षी केशव कर्वे, महात्मा गांधी, संत गाडगेबाबा, प्रबोधनकार सीताराम ठाकरे आणि कर्मवीर भाऊराव पाटिल समाज सुधारकेच्या मालिकेत अनेक मोलाचे कार्य केले आहेत. त्यामधील राजर्षी शाहु महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य पुढीलप्रमाणे—

४.१ राजर्षी छत्रपती शाहु महाराज:—

४.१.१ प्रस्तावना:—

महाराष्ट्रात दलित व स्पृश्य अस्पृश्यासाठी जे समाजामध्ये अनेक सुधारणा करणे व त्यांचे हक्क मिळण्यासाठी अनेक कार्य करीत होते. त्यामध्ये छ. शाहु महाराज ही होते जाती भे हे प्रचीन काळापासुन चालत आलेली रूढी—परंपरा असलेली समाज होता त्यामध्ये अनेक भेदभाव चालु होते. त्यांना स्पृश्य अस्पृश्य समजुन हिन दर्जाचे स्थान दिले होते. माणसाला माणुस या नात्याने ओळखत नव्हते. अंत्यंत हिन दर्जाचे वागणुक दिले जात हाते. तेव्हा छ. शाहु महाराज यांनी समाजात अत्यंत चांगले परिवर्तन घडुन आणले. त्यांनी दलित लोकांस मदत केली अनेक सोई सुविधा घडवून आणले. धर्माच्यानावाने जाती भेदभाव होत होते. हिंदु लोकांस स्पृश्य—अस्पृश्य म्हणुन दलिता लोकांवर अनेक बंधने लादलेली होती. त्यांना कोणतेही हक्काचे स्वतंत्र्य नव्हते. अस्पृश्यांना हिन दर्जाचे समजुन त्यांच्यावर छह करीत होते. त्या दलित लोकांवर जुलुम जबरदस्तीचे काम लादत होते. स्पृश्य लोक हे अस्पृश्यांना स्पर्श करीत नव्हते. हे प्रथा पेशवे काळापासुन अतिप्रमाणात होत गेली. पेशव स्वत: ब्राम्हण असल्यामुळे ब्राम्हणाना महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले. दलित लोकांना हीन दर्जाचे समजु लागले. त्यांना कुठल्याही प्राकराचे सोई सुविधा नव्हते. दलित लोकांच्या मुलांना शिक्षणही प्राप्त होत नसे कुठल्याही प्रकाराचे नोकरीचे सुविधा नव्हते. त्यांना चांगल्या प्रतीचे घरेही नव्हते. त्यांना गावाबाहेर रहावे लागत होते. अश्या प्रकारची वागणुक दिली जात होती. तेव्हा छ. शाहु महाराज हे दलित लोकांना अनेक सोई सुविधा करून दिले होते. त्यांनी अस्पृश्य लोकांना माणुस या नात्याने जगता यावे याकरिता त्यामध्ये सुधारणा घडुन आणले. त्यांनी हक्क देण्याचे काम केले त्यांना हीन दर्जाचे समझु नये यासाठी त्यांना अनेक सवलती दिल्य छ. शाहु महाराज यांनी ज्याप्रमाणे महाराष्ट्रात दलित लोकांसाठी जे समाजामध्ये अनेक समाजसुधारणा करून गेले. छ. शाहु महाराज यांनी समाजामध्ये दलितासाठी सुधारणा घडुन यावा याकरिता दलित लोकास शिकविण्यासाठी अनेक शाळा सुरू केल्या. त्यांनी बटिश राजसत्तेच्या काळात सामान्य जनतेला किंवा अस्पृश्यता न्याय मिळवून देण्यासाठी बहुजन समाजाच्या सामाजिक उन्नतीसाठी या काळात छ. शाहु महाराज यांनी प्रयत्न केले. त्यांनी शिक्षण प्रसार केले. स्त्रिशिक्षणाचा प्रसार केले, जातीभेद दूर करण्यासाठी त्यांनी आपल्या राज्यात आतरजातीय विवाहाला मान्यता देणारा कायदा केला. विधवा पुनर्विवाहा सुरू केले. अनेक अस्पृश्य कामगारास नोकरी प्राप्त करण्याचा अधिकार दिला. स्वातत्र्यापुर्वी कित्येक वर्षे आधी समता बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, सर्व घटकांना विकासाची समान संधी ही तत्वे शाहू महाराजांनी सस्थांनात अमलात आणिली.

छ. शाहु महाराज हे खरे लोकशाहीवादी व समाजसुधारक मानले जातात. छ. शाहु महाराज एक सक्षम राज्यकर्ते होते. राजवटित छ. शाहु महाराज यांनी अनेक पुरेगामी धोरणे यशस्वीपणे राबवली. १८९४ मधील त्याच्या राज्यभिषेकापासुन ते १९२२ मध्ये त्यांच्या निधनापर्यंत त्यांनी राज्यातील भागास जातीतील लोकांसाठी दलित व मागासवर्गीय समाजाच्या विकाससाठी महत्तवाची भुमिका बजावली. महाराजांना 'राजर्षी ' पदवी त्यांच्या राज्यभिषेकाच्या वेळी त्यांना त्याच्या क्षात्र गुरूने वरस लाभल त्या छ. शाहु महाराज होते. त्या सभा राज्यास 'फुले—शाहु—आंबेडकराचा महाराष्ट्र' असे म्हणतात. छ. शाहु महाराज हे त्यांचे संपुर्ण जीवन समाजकार्यामध्ये त्यांनी उपेक्षित वंचित बहुजन समाजला त्यांचे न्याय व हक्क मिळवून देण्यासाठी कार्य केले. व दलित व अस्पृश्य लोकांच्या कल्याणासाठी अनेकाना मदत केले. व महाराष्ट्रातील छ. शाहु महाराज हे महान कल्याणकारी राज्याचे निधन ६ मे १९२२ मध्ये मुंबई येथे झाले. ते कोल्हापुरचे समाजसुधारणा करणारे लोकांचे अर्शिक मदत कले अश्या

कार्यवरून ते छ. शाहु महाराज हे उत्तर दताना सर्व महाराष्ट्राचे व देशाचे कल्याक आपल्य डोळयासमोर सतत राहल अशी ग्वाही दिली होती

४.१.२ पुर्वचरित्रः—

जयसिंग आबासाहे व राधाबाई यांच्या पोटी छ. शाहु महाराज यांचे जन्म २६ जुन १८९४ रोजी झाला. त्यांचे मुळ नाव यशंवत राव असे होते. ते कोल्हापुरच्या ११ मैलावर असलेल्या कागल संस्थानातील घाटगे घराण्यात आले. आपल्या कर्तुत्ववान प्रजाहीत दक्ष १७०८ मध्ये कोल्हापुर या स्वतंत्र्य राज्याची स्थापना झाली. या राजाचे चौथे शिवाजी यांना सत्ते वर आले. १८७८ नंतरच्या काळात त्यांची मानसिक स्थिती बिघडल्याच्या कारणावरून इंग्रजी राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या हातातुन सत्ता काढुन घेतले. याकरिता कोल्हापूरच्या गादीला वारस मिळावा म्हणून यशवंतरावास दत्तक घेतले मुलाला दत्तक दण्याची परवानगी आबासाहेब इंग्रज सरकारकडून मिळवली. त्यानुसार १८ मार्च १८८४ रोजी दत्तकविधी पार पडला आणि यशवंत राव घाडगे यांचे नामकरण शाहू महाराज असे होऊन, त्यांना १८९४ मध्ये राज्यकारभार राज्यकारभार स्विकारण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. आपल्या कर्तृत्वान, प्रजाहिदक्ष आणि कार्यक्षम पित्याच्या सहवासात त्यसांचे बालपण व्यतीत होत असताना, पिताजींच्या वागणुगीचा खुप खो ठसा त्यांच्या व्यक्तिमत्वावर उमटला. आपल्या मुलाच्या शिक्षणासाठी आबासाहेबांनी खुप विचार केला होता. घरीच उत्तम गुरूजी आणुन त्याचे शिक्षण देण्याचे ठरविले होते. नंतर पुढे व महाराष्ट्रातील छ. शाहु महाराज १८८६ रोजी इतर मित्रासह राजकोटाच्या प्रिन्स कॉलेजमध्ये प्राथमिक इग्रजी शिक्षण घेण्यासाठी गेले. आबासाहेबांच्या मृत्यृ त्यांना अत्यंत दुःख झाले होते. पण छ. शाहु महाराज राजकोटाला आपले अभ्यासक्रम पुर्ण करण्यासाठी परत गेले. त्यांनी शालेय शिक्षणाबरोबर घोडयावरची रपेट, मैदानी खेळ, कुस्ती, दांडपट्टा, शिकार, नेमबाजी आणि पोहणे यामध्ये प्रगती केली. व एस. एम. फ्रेजर व केशवराव गोखसाले या गुरूजनाच्या मार्गदर्शनाखाली१८८९ ते १८९२ अशी तीन वर्षे शाहून इग्रजी, गणित भूगोल, व अर्थशास्त्र इत्यादी विषयाचे शिक्षण घेतले. शिक्षण घेत असताना राजकिय व सामाजिक विचार ते करू लागले. १८९० मध्ये त्यांनी गुरू फ्रेजर यांच्या सोबत उत्तर भारताचा दौरा केला बनारस, अलाहाबाद, जयपूर, अजमेर असा जवळपास ते उत्तम शैक्षणिक कार्यासाठीगेले व १८९१ मध्ये केलेल्या त्या प्रवासात त्यांनी विजापूर, हैद्राबाद, अजमेर, मद्रास, पॉडेचेरी कोलंबो इ. ठिकाणी भेटी दिल्या. छ. शाहु महाराज आयुष्यातील महत्वाची घटणा घटली. १ एप्रिल १८९१ रोजी त्यांचा विवाह बडोदयाचे सरदा गुणाजीरव खानविलकर यांची कन्य आणि गणपतराव गायकवाड महाराजाची नात लक्ष्मीबाई यांच्याशी मोठयो थाटामाटाने झाला. २ एप्रिल १८९४ ह दिवशी त्याचा राज्यभिषेक झाला. व १८९४ ते १९२२ असा महराजाच्या कार्यकाल होता. छ. शाहु महाराज हे कोल्हापुरचे अधिपती होते. त्यांनी आपल्या कार्यकाळामध्ये कोल्हापूर ससस्थनातील तसेचस देशाच्या इतर भागातही अस्पश्यता निवारण्याचे कार्य केलेल अस्पृश्यता म्हणजे मानव जातीला लागलेला कलंक असून सामाजिक समतेच्या दृष्टीने तो हानिकारक आहे याची जाणिव छ. शाहु महाराजांना होती. अस्पृश्यता नष्ट कण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. आपल्या २८ वर्षाच्या कारकिर्दीत छ. शाहु महाराज यांली बहुजन समजासाठी कार्य केलेल त्याना अस्पश्‍ उध्दाराचे कार्य हे महत्वाचे वाटु लागले म. फुले ययांनी दलितांच्या दध्दासाठी सुरू केलेले कार्य छ. शाहु महाराज पुढे नेले.

४.१.३ वेदोक्तवादाचे संघर्षः—

छ. शाहु महाराज हे धर्मपरंपरा पाळणारे होते. यावरून पुजापाठ करणे असे त्यांचे अनेक विधी करित असे. वेगवेगळया ठिकाणी ते देवस्थान पाहण्यासाठी आपल्या भक्तीने जात होते. भक्तीभावामुळे नेहमीप्रमाणे शाहूमहाराज कार्तिकस्थनासाठी पंचगंगेवर गेले होते. त्याच्या सोबत त्या वेळी प्रसिध्द विद्वान आणि समाजसुधारक राजारामशास्त्री भागवतही होते. संकल्प सांगण्यासाठी सोबत आलेला अश्रित भिक्षुक ब्राम्हण पुरोहित वैदिक मंत्र न म्हणणारे पुराणेक्त मंत्र म्हणत असल्याचे रामाराम शास्त्री यांच्या लक्षात आले, त्यांनी ते महाराजांच्या लक्षात आणून दिले. पुरोहिताने त्या वेळी स्थानही केले नसल्याचे उघडकीस आले. महाराजांनी जेव्हा संबधित भटजीला त्यासंबंधी विचारले तेव्हा तो उर्मटपणे असे म्हणाला की वेदोक्त मंत्र फक्त क्षत्रियांसाठीच उच्चरायचे असतात, शुद्रासाठी पुराणोक्त पध्दतीनेच अनुग्रह केला जातो पुराणेक्त मंत्र म्हणताना स्थान केलेले असलेच पाहिते असे बंधन नसते. त्या भिक्षुकाचे शब्द ऐकुन महाराजांच्या राग आले व त्यांना कडक शिक्षा करण्याशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. महाराजांचा परिवारातील श्रेष्टीनी पुढाकार घेउन मराठयांचे क्षत्रियत्व मान्य असलेल्या नारायणभट्ट सेवेकरी यांच्या हातून त्या वर्षीच्या श्रावणीचा समारंभातवेदोक्त पध्दतीने साजरा करवून घेतला. ज्यावेळी भटजीने छ. शाहु महाराज यांना शुद्र लेखल्यामुळे त्यास धर्माची चिड आली व त्यांनी ब्राम्हणांचे पक्षपाती असलेल्या वृत्तपत्रांनी संस्थानात व संस्थानाबाहेर हे वादाचे निमित्त साधून महाराजांच्या विरोधात बदनामीची मोहीम चालवली. व छ. शाहु महाराजानी

राजोपाध्येपद रद्द केले आणि त्या पदाशी संबंधीत सर्व इनामे, वतने तसेच दिवाणी, फौजदारी व महसूलविषयक अधिकार काढुन घेतले. त्यावर रोजोपाध्ये यांनी व्हईरॉयना पत्र लिहून कळवले की, महाराज वेदोक्ताने पुजा करतात की आणखी कोणत्या मार्गाने याच्याशी माझा काहीही कर्तव्य नाही. पण हे मी आग्रहपूर्वक व ठामपणे नमूद करू इच्छितो की, माझी इनामी मालमत्ता ही सर्वस्वी स्वतत्र्य आहे. तिचा वेदोक्त की पुराणेक्त यांच्याशी काहीह संबंध नाही. राजोपाध्ये यांच्याविरूध्द कोल्हापुर दरबाराने केलेल्या या कारवायाबद्दल ती अगदी अन्यायाची असल्याने नमूद करून त्यांचे उपाध्येपण खालसा केल्याबद्दल लोकमान्य टिळकांनी केसरीतून टिका केली होती. त्यांनी तक्रार केल्या मुळे ही घटणा संपुर्ण महाराष्ट्रात पसरली. आणि या प्रकरणावरून दोन गट अस्तित्वात आले ते म्हणजे ब्राम्हण अणि ब्राम्हणेतर असे संबोधण्यात आलेले आहे. ब्राम्हणा यांच्या बाजुने विजापुरकर, राशिंगकर वकील तसेच इचलकरजीकर, बाबासाहेब घोरपडे यांवादात पडते होते. तर दुसऱ्या बाजुने सावळाराव अमृतराव विचारे यांच्या संपादकत्वाखाली लिघणारे 'मराठा दिनबंधु' हे कोल्हापुरातील वृत्तपत्र शाहू महाराजांच्या बाजून उभे राहुन, त्यांच्या विरोध्कांच्या आक्षेपांचे खंडण करत होते. पण एकूणच ब्राम्हणेतरांचे वृत्तपत्रसृष्टीत फारसे लक्षणीय स्थान तोपर्य निर्माण झालेले नव्हते. लोकमान्य टिळकांनी तर केसरी लेख लिहले यामध्ये छ. शाहु महाराज यांच्याविरोधात आकाश पाताळ एक केले नंतर ताईमहाराजाच्य समजुती मुळे विधाने लेखनात आली. वेदोक्तवादातील व टिळकांनी ही छ. शाहु महाराजाच्या भुमिका पार पाडली. ब्राम्हणांनी आपल्या वर्चस्वाला झुगारून दिल्याशिवाय ब्राम्हणेतरांना आत्मोध्दारचा मार्ग चोखाळता येणे शक्यच नाही, अशी खूणगाट महाराजांनी मनाशी बांधली होती.

४.१.४ समाजिक सुधारणाः—

छ. शाहु महाराज हे महराष्ट्रातील सामाजिक जिवनाला एक वेगळे वळण देण्याला इतिहासाला कलाटणी देण्याला समर्थ ठरली, त्यांनी समाजात जाती जमाती यावर वर सुधारणा घडुन आणले. प्रत्येक जातीचे रितीरिवाज ही वेगळे होते समाजात विविध जाती जमाती, उपजाती असे होत्या. समाजामध्ये अनेक धर्मवरून जातीहे रूढ झाले व जातिभेदावर ऐक्य दुभंगले गेले होते. छ. शाहु महाराज यांनी समाजातील जे जाती भेद नष्ट करण्याचे ठरविले व त्यांच्या मध्येसुधारणा घडुन आणण्यो ठरविले. कारण समाजात ठिकठिकाणी जाती व्यवस्था होती. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र असे व्यवस्था केली गेली होती. त्यामुळे शुद्रांना हिन दर्जाचे समजिले जाऊ लागले. शुद्रामध्ये महार मांग व चांभार या हे अस्पृश्याचे जिवन जगत होते. यावर सुधारणा करून आणण्यासाठी छ. शाहु महाराज यांनी प्रयत्न केले. व त्यावर अस्पृश्यांना अपमानजनक जिवन जगण्यावरून मुक्तता देणे यासाठी त्यासाठी सार्वजनिक पाणवठे बांधले, मंदिरे खुली करण्यात आले शुद्रांना त्यासमाजात घेतले नव्हते त्यांना गावाबाहेर आपले घरबांधण्यात येत होते. पाणवेठे नव्हते तर मंदिरात ही जाण्याची बंदी होती. याकरिता छ. शाहु महाराज हे पाणवठे मुक्त करून दिले व मंदिरात ही प्रवेश करण्याचा अधिकार प्राप्त करून दिले. त्यांना अश्या अनेक सुधाराणा करून दिले द् शुद्रांना शिकवले ही जान नव्हते छ. शाहु महाराज यांनी अनेक ठिकणी शुद्रांसाठी शाळा सुरू केले. व ते दाखवून दिले की सर्व जाती समान आहे. अनेक शुद्रास कामगारास काम लाउन देणे हे सर्व कार्य त्यांनी केले होते.

४.१.५ शैक्षणिक कार्यः—

छ. शाहु महाराज यांनी समाजात शिक्षण प्रसार केले होते. त्यांनी सव प्रजाजनांना शिक्षण देण्याचे उपक्रम सुरू केले. त्यांनी सर्व लोकास शिकण्यासाठी अपेक्षित प्रतिसाद मिळत नाही. त्या सर्व लोकास मदत केली. समाजात जातीमध्ये अनेक भेदभाव रूढ झाली होती. याकरिता सर्व जाती धर्मातील लोकांस शिकण्याचा प्रचार केला समाजात जाती जमाती, रूढ परंपरा हे सर्व भेदभाव चालु होते. छ. शाहु महाराज यांनी समाजात सुधारणा घडुन आणले. छ. शाहु महाराज यांनी असे विचारात आणले. व उच्च शिक्षणाची परितोशिक समाजात व्यापक प्रमाणावर वितरीत होत नाही. हेच अपयशाचे मूळ कारण आहे. उच्च जातीचे लोक किवा ब्राम्हण यांनी दलितावर अनेक जाती जमाती वरून त्या अस्पृश्यांना हिन दर्जाची वागणुक दिली होती यांमुळे समाजात त्यास हक्क प्राप्त व्हावे याकरिता छ. शाहु महाराज यानी शिक्षण प्रसार करण्याचे धोरण स्विकारले. त्याकरिता दलित लोकांसाठी शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी अनेक सोई केल्या. ते म्हणजे मोफत शाळा चालु केले. अनेक धर्मशाळा चालु केल्या. वसतीगृहे तयार करण्यात आली. छ. शाहु महाराज यांनी १९१० ते १९१३ या दरम्यान दलित मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षणाचा संधर्भात अनेक सुधारणा अमलात आणल्या. मागासवर्गीय आणि दलित वर्गातील समाज घटकामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे हे छ. शाहु महाराजांची पायाभुत अत्यंत महत्वाची होती. सर्व प्रथम छ. शाहु महाराज यांनी आपल्या संस्थानातील मागसवर्गीय यांच्या मोफत शिक्षणाचा व्यवस्था केली. फि देण्याचे सामर्थ नसल्याने 'डिप्रेस्ड क्लासेसच्या सर्व मुलांना इलाखे मजकुरा मार्फत शिक्षण देण्यात यावे' असा ठराव १९११ मध्ये त्यांन मंजुर केला

होता. छ. शाहु महाराज यांनी मागासवर्गीय किंवा दलित लोकांमध्ये प्राथमिक शिक्षण प्रगती दुरगतीने व्हावी या दृष्टीने एक खास आदेश २८ मे १९१३ रोजी दरबिराने काढला होता. त्यामधील सहा गोष्टी अंतर्भाव होता. एक म्हणजे संथानातील प्रत्येक खडयात एक प्राथमिक शाळा असायलाचा पाहिजे. दुसरे म्हणजे की त्या खेडयात बहुसख्येने ज्या जातीचे असेल त्या जातीच्या शिक्षक करवी तेथील शाळा चालवली जायला पाहिजे. तिसरी बाब म्हणजे अशी की, या शाळेच्या शिक्षकाचा अंतर्भाव वंशपरपंरागत ग्रामीण सेवकांच्या यादीत केला जावा आणि त्याला कामाच्या मोबदल्यात उदरनिर्वाहासाठी दुमाला जमीन देण्यात यावी. चौथी तरतुद अशी की, ही सारी उद्दीष्टे प्रत्येक्षात येण्याच्या दृष्टीने आवश्यक ती कार्यवाही करण्यासाठी एक उच्चधिकार समिती लगेच कार्यान्वित व्हावी. गरज पडल्यावर निवडक शेतजमिनी शाळामास्तरांना देण्या यावेत. व शेवटची बाब ही अशी आहे की, देवळे चावडयाच्या जागा शाळा भरण्यासाठी वापरण्यात याव्यात. अशा प्रकारे छ. शाहु महाराज यांनी अनेक सुधारणाा या प्रथमिक शिक्षणासाठी करून दिल होते. १९१८ साली प्रारंभीतच आपल्या संस्थेत प्रथमिक शिक्षण सक्तीचे केले होते. या प्राथमिक शाळे मध्ये मोफत शिक्षण दिले जात होते. दर वर्षी प्राथमिक शिक्षणावर एक लाख रूपये खर्च केला जाईल. असे जाहिर केले होते. त्यावेळी तेवढा खच मुंबई इलाख्यात ही झाला नाही. शाळा भरण्याची जागांची तरतूद केली. काही. धर्म शांळाच्या व चावडयाच्या इमारती शांळासाठी वापराव्यात, तिथे एकच चावडी असेल. तिथल्या पाटलाने चावडी आपल्या घरी न्यावी व चावडीची जागा डगडुगीची करून दयावी. व प्रत्येक देवळाच्या उजव्या अंगाला शाळेसाठी सोपा व डाव्या अंगाला चावडीसाठी सोपा बांधण्यात यावा. राजकीय विरोधकांसी शाहूच्या अशा रास्त धारणारही टिका केलेली दिसून येते. लोकमान्य टिळकांनी सक्तीचे मोफत शिक्षण केल्या बद्दल नापसंती केली होती. आणि आधिच अस्तित्वात असलेल्या शाळाना प्रशस्त आणि हवशीर इमारती नसताना प्राथमिक शिक्षणचा एवढा विष्तार करण्याचे शाहुचे धोरणा असमजस पणाचे ठरवले होते. त्यावर केशरी कराचे हे प्रतिपादन कोणीही सरळ बुध्दीचा माणसास चिड असणारे असल्याचे सांगुन आणि सर्वाच पोटात सरस एकदम भाकरीचा घास जात नाही. अश्या अनेक सोयी छ. शाहु महाराज यानी शााळे.मध्ये अनेक र्कायावरून दलित लोकांस मिळली व अनेक सोईमुळे छ. शाहु महाराज हे दलित लोकास आपले हक्क प्राप्त व्हावे याकरिता अश्याा कार्यामधुन त्यांनी सुधारणा केले.

४.१.६ दलितासाठी शिक्षणप्रसार :—

समाजात दलितांसाठी कोणतेही हक्क मिळत नव्हते त्यावेळी शाहु महाराजांनी त्यांस अनेक हक्क प्राप्त करून दिले छ. शाहु महाराज यांनी दलितासाठी सत्याग्रह केले व त्याकाळात अस्पृश्यतांचा मुलासांठी काही शाळा असल्या तरी त्यातील शिक्षणाचा दर्जा दिले अस्पृश्यातील मुलांनी चौथी असताना तरी त्यावर शिक्षणाचा दर्जा अगदीच लहान मुलांनी उत्तीर्ण झालेले मुले पाचवीची असताना त्यांवर अनेक प्रवेश पत्रकातही संपादू शकत नाही. छ. शाहु महाराज अशा मलासांठी खास पात्रता वर्ग सुरू करून अश्याप्रमाणे सोई सुविधा प्राप्त करून दिला. १९११ मध्ये सस्थातील सर्व अस्पृश्य मुलांच सर्व प्रकाराचे शिक्षण मोफत करण्या आले शिवास त्याहुशार विदयार्थीना दरमहा वेळोवेळी शिष्यावृतीती दिली जाती. गरिब मुलांना पुस्तके पाटया, पेन्सिल फुकट विकल्या जात असेपण अस्पृश्यांच्या मुलांसाठी शैक्षणिक दृष्टने सर्वात महत्वाचा निर्णय महाराजांनी १९१९ मध्ये घेतला. स्पृश्य व अस्पृश्य शाळा खात्यामधुन निरनिराळे वेगवेगळे वर्तनुक दिली जाते. आणि अस्पृश्यांना शाळा खत्यांना इमारती येऊ लागल्या. महाराजांच्या लक्षात आल्याावर त्यांनी असे बंजावले की, सरकारी इमारत खासगी उपयोगासाठी नसल्यामुळे तिथे अस्पृश्यांना तुच्छतेने वाागण्यास कोणालाही हक्क पोहोचत नाही. गोरगरीबांना जे अस्पृश्य जातीतील लोकांना तिथे समाधानता वाटु लागली. त्यांच्या शाखेतील वर्ग यांना छ. शाहु महाराज हे सोयीई सुविधा चालु केलेल होतो. १९२० साली राजपुत्रशिवाजीचे निधन झाल्यावर छ. शाहु महाराज यांनी त्याच्या स्मरणार्थ अस्पृश्ययसमाजाच्या विदयेचा उत्तेजनतर्थ दहा हजार रूपयांची प्रॉमिसरी नोट केली. छ. शाहु महाराज यांनी समाजासाठी शैक्षणिक कार्य खुप महत्वाचे ठरले व जाती जमीतीतील लोक यांना अनेक सोई सुविधा उपलब्ध करून दिले व त्यांनी शिक्षणावर महत्तवाचे भर दिले होतो. व अनेक सुधारणा घडवुन आणले.

४.१.७ स्त्रियांचे शिक्षण:—

छ. शाहु महाराजांनी जेव्हा गादीवर आले व त्यांनी शिक्षणासाठी अनेक जे महत्वाचे काम केलेले दिसुन येते. त्यांनी स्त्रियांचे शिक्षणासाठी अनेक प्रयत्न केले. व त्या स्त्रियासाठी अनेक सोई सुविधा प्राप्त करून दिले. भूदरगड या मागास भागत मुलींची शाळा काढली. यावरून त्यांची स्त्री शिक्षणा विषयक आस्था व्यक्त होते. मुलींनी शाळेत यावे, मुलाच्या बरोबरीने शिकावे असे छ. शाहु महाराजांची इच्छा होती. त्यामुळे त्यांनी राजाराम महाविदयालयामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींना फि माफी दिली होती. विषेषता मागावर्गीय स्तरावर मुलींनी शिकावे

असे त्यांना वाटत असल्यामुळे चाभार, ढोर या जातीतील मुलींना त्यांनी वेगळी शाळा चालु केली, एवढे नव्हे तर. अस्पृश्यता मुलींना शाळेत आणण्यासाठी एका बाईंना नोकरी वर ठेवले होते. मुलींच्या शिक्षाणासाठी शिक्षीकांना अधिक आस्थेवाईकपणे लक्ष घालावे, या हेतून माराजांनी पास होणाऱ्या मुलींच्या संख्येच्या प्रमाणात शिक्षकांना इनाम देण्याची तरतुद केली होती. पौढ स्त्रियांनी ही शिकावे म्हणुन अस्पृयता अनेक सोय केल्या. हुशार आणि होतकरू मुलींसाठी शिष्यवृत्या ठेवण्यात आल्या होत्या. स्वत: महाराजांच्या सूनबाई इंदुमतीराणीसाहेब यांना लग्नानंतर वर्षभरातच वैधव्य आले तेव्हा शाहूंनी त्यांच्या शिक्षणाची सोय कली आणि त्या बळावर त्या जिद्दीने व व धिटाईने कलासंपन्न व प्रतिष्टीत जीवन व्यतीत करू शकल्या. अरूण ढेरे म्हणतात. या प्रकारे छ. शाहु महाराज यांनी अशा अनेक स्त्रियांने हक्क त्यास प्राप्त करून दिले व ज्या स्त्रिला समाजात समान हक्क प्राप्त व्हावे याकरिता त्यांनी त्यास्त्रीला अनेक सोई सुविधा करण्यात आले. व त्यांनी स्त्रीयासाठी मोफत शाळा व विदयालये चालु करण्यात आले.

४.१.८ अल्पसंख्याकांचे शिक्षण:—

सस्थानातील सर्वच जाति धर्मप्रदायांच्या समुहाशी छ. शाहु महाराज यांनी सर्वांना समान संबंध मिळवून त्यांना हक्क प्राप्त करण्यासाठी प्रोत्साहन केले. त्यामध्ये अनेक जाती धर्मातील लोकासाठी अनेक कार्य छ. शाहु महाराज यांनी सहखुशीने केलेले होते. व त्यांना समान वागणूक दिली होती. मराठा समाजाच्या मुलांना ज्या सोयी सवलती शिक्षणासाठी संदर्भात त्यांनी दिल्या त्याच जैन, निंगायत, मुस्लीम, पारसी, खिश्चन, आणि इतर लोक या अल्पसंख्याक समाजाच्या विदयार्थ्यांनाही दिल्या होत्या. किंबहुना त्यांना महाराष्ट्राकडुन काहीसे झुकतेच व माप मिळालले दिसते. व्यक्तिश: त्या त्या समाजाच्या प्रतिष्टीत नेत्यांना भेटिला बोलावून महाराणी त्यांना त्यांच्या समाजाच्या मुलांसाठी स्वतंत्र वसतीगुहे काढण्यास प्रवृत्त केलेल आणि त्यांनी त्या लोकास राहण्या करिता अनेक वसतीगृहे तयार केले मराठा समाजाच्या मुलांना अनेक सोई सवलती देण्यात आले. त्यांनी अनेक बोर्डींगमध्ये दहा मुस्लीम विदयालये स्थापने करण्यात आहे. करून त्यामध्ये अनेक सोई सुविधा झालेले दिसुन येते. मानवी गुंतवणूक अशा अंगाने शिक्षणाचे विचार करून लोगले, शिक्षणाचे स्वरूप मक्तेदारी खाजगी, असअबंधात असे न राहता एक सार्वजनिक सामाजिक हिताची बाब ठरावी असा विचार केल्यानंतर शिक्षणाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहेत व त्यांना समाजात समान हक्क प्राप्त झालेले दिसुन येते. एकमेव साधन म्हणून छ. शाहु महाराज यांनी शिक्षणाचा प्रचार केला होता शिक्षणाच्या तिन्ही प्रयाजनाचा मेळ शेती या येथील वडीलोपर्जित व्यवसायाशी बसवण्यावर, त्याचा विशेष अधिकार वर भर दिले. महाराष्ट्रामध्ये समजात अनेक सोई त्या मुलांना शिकण्याकरिता छ. शाहु महाराज यांनी मोलाचे कर्तबगारी दाखिविले आहे. त्याना समाजात सर्व व्यक्तीना समान हक्क देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. याकरिता त्यांनी शिक्षणचा प्रचार केलेला आहे. समाजात जाती धर्म रूढ झाली होती. ब्राम्हण हे उच्च जातीचे लोक म्हाणुन समाजात ब्राम्हणाला महत्वाचे स्थान प्रप्त झालेले आहे. त्यांना उच्च वर्गीय तर शुद्राना हिन दर्जाचे समजत होते. त्यांना गावा बाहेत ठेवले राहण्यास सांगिल. व त्यांना हिन दर्जाचे समजत होते. यावरून छ. शाहु महाराज यांनी समाजात सुधारणा करून आणावे या करिता त्याचे कार्य हे खुप मोठे कर्जबदारी बजावे.

४.१.९अस्पृश्यासाठी वसतीगृह संघर्ष:—

छ. शाहु महाराज हे सर्वाना शिक्षण देण्यासाठी अनेक सोई केले होते. त्यामध्ये शिक्षण घेण्यासाठी खेडयपाडयातील मुलास राहण्याची सोय नव्हते. त्यावेळी छ. शाहु महाराज यांनी त्या मुलांना सोय राहण्याची सोय त्यांच्या राजवाडयात केले पण ते तेथे शिकण्याऐवजी ॲश आराम चालु होते याकरीता त्यांनी हा प्रयोग त्यांनी बंद केला पण त्याचबरोबर ब्राम्हण खानावळीत ब्राम्हणेत्तर विदयार्थ्यांची राहण्याची सोय झाली होती. पण तेथे ब्राम्हण व ब्राम्हणेतर असा भेदभावा चालु होता यावरून ब्राम्हणेत्तर विदयार्थी अपमानजनक वागणूक मिळत असल्याने शाहू महाराजांच्या निदर्शनास आल्यावर, या मुलांसाठी वसतिगृह काढण्याचा त्यांचा विचार पक्का झाला. रानटे, गोखले, शिक्षणखात्याचे संचालक गंगाधरभाऊ मस्के प्रभृतींचा सल्ला घेऊन, शाहू महाराजान वसतीगृह काढण्यासाठी भास्करराव जाधव दाजीसाहेब विचारे आणि जिवाजीराव सांवत या तीन पदवीधरांना प्रवृत्त केले १८ एप्रिल १९०१ रोजी हे वसतीगृह स्थापन झाले. महाराी व्हिक्टोरीयाचे नाव सदर वसतिगृहाला देण्यात आले मराठा वस्तीगृह असा उल्लेख त्या नावात असला तरी ते शिंपी, कोळी , माळी, गवळी, वगैरे सर्व ब्राम्हणेत्तर मुलांना खुले केल.

ब्राम्हणेत्तरे मुलांना वस्तीगृह उच्चनिचते भावना कमी झाली. व पुढे चालून आपापल्या समाजातील गरीब विदयार्थ्यांसाठी वसतीगृह काढणाऱ्या कार्यकर्त्यांची पहिली पिढी तयार करणे, असा तिहेरी हेतू महाराजांच्या मनात हे वसतीगृह काढताना होता. त्यांनी वसतीगृह भरपूर अनुदाने, इमारती आणि जमीनजुमला देण्यी तरतूद केली होती

विविध जातींच्या पुढाऱ्यांच्या बैठकी भरपुर विचारविनीमय करणे, त्यांच आपापसातील गैरसमज दूरकरणे आणि त्यांना शैक्षणिक उपक्रमास प्रवृत्त करणे, हे सत्र महराजांनी नेटाने चालवले होते. वसतीगृहाच्या चळवळीत त्या त्या जातीतील पुढाऱ्यांचे आर्थिक सहाय्य मिळावे. असे त्यांना मनापासून वाटत होते. स्वजातीसाठी झीज सोसण्याची तयारी त्या त्या जातीच्या धुरीणांच्या ठिकाणी स्वभाविकमणे असेते, हे ओळखून शाहू महाराजांनी त्यांना मुलासाठी वसतीगृह स्थापण्यासाठी प्रेरणा दिली. अशा प्रकारे १९०१ ते १९०९ च्या दरम्यान मराठा, जैन, मुस्लिम, लिंगायत, पुर्वास्पृश्य विदयार्थ्यासाठी वेगवेगळी वसतीगृहे निघाले. अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजातुन अशा पुढाकाराची शक्यताच नसल्यामुळे त्यासमाजाच्या मुलांसाठी वसतीगृह काढण्यासाठी महाराजांनी स्वतःच्या विश्वातील मराठा नेत्यांना प्रवृत्त केले होते. त्याकाळात एक वसतीगृहे राजाराम महाविदयालयातील गरिब विदयार्थ्यासाठी सरकारी खर्चाने चालविण्यात येत होते. वरकरणी तरी त्यात सर्व जाती धर्मांच्या मुलांना प्रवेश खुला होता. पण प्रत्यक्षात एकाही ब्राम्हणेत्तर मुलांना तेथे दहा वर्षात प्रवेश मिळाला नव्हता. शेवटी सन १९११ मध्ये महाराजांनी ते वसतीगृहे बंद केले. ७ एप्रिल १९११ रोजी डब्लु. टि. मॉरिसन यांना कोल्हापुर सस्थानांतील शिक्षणव्यस्थेचा संदर्भात पत्र पाठवताना छ. शाहु महाराज त्यांना कळवले होते की, सर्व मुलासाठी उघडलेल्या हे वसतिगृह त्यांनी बंद केले. असून मराठा, जैन, लिंगायत, मुस्लीम, शिंपी, महार, प्रभू आणि शेणवी जातीच्या सोनार जातीचेही वेगळे वसतीगृह असावे अशा प्रयत्नात ते आहेत. वस्तीगुहामध्ये छ. शाहु महाराज यांच्या प्रेरणेने खुल्या जागा, कायमस्वरूपी उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करवून देण्यात आली होती वसतीगृहाच्या ठिकाणी अलगपणाची भावना निर्माण होउ नये, म्हणून त्यांच्या इमारती शेजारी शेजारी असतील याची काळजी घेण्यात आली होती. वत्यांना अनेक वसतीगृहामुळे फक्त राहण्यापिण्या व खाण्यापिण्याच सोय होत नाही, तर घरच्यापेक्षा वसतीगृहात हक्क मिळु लागले.

४.१.१०जातिनिर्मूलनाचे कार्य :—

समाजात विविध जाती, उपजात आणि जमाती होत्या. प्रत्येक जातीचे रीतीरिवाजही वेगवेगळे होते. त्यामुळे त्यांच्यात सामाजित ऐक्य राहणे अशक्य होते. समाजात जातिभेदाची कल्पना रूढ होती. जातिभेद देशाच्या ऐक्याच्या व उन्नतीच्या मार्गाला धोड आहे. आणि ते नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, असा छ. शाहु महाराज यांचा विचार होता. त्यासाठी प्रत्येक जातीने शिक्षण आणि जागृतीद्वारे आपले सामर्थ आणि संघटना वाढविले पाहिजे, असे महाराजांनी बहुजन समाजाला सातत्याने उंचावण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, असे केल्यास जातिभेद नष्ट होण्यास फार काळ लागणार नाही, असे, त्यांचे मत होते. त्यांनी जा परिषदांना प्रोत्साहन दिले परंतु प्रत्येकाने दूरदुष्टी ठेवावी, पायापुरते पाहू नये, जातिबंधने दृढ होणार नाहीत व जातिभेदाची तीव्रता वाढणार नाही याची काळजी घेण्याचा सल्ला जनतेला दिला. महाराजांनी तीव्रता वाढणार नाही याची काळजी घेण्याचा सल्ला जनतेला दिला. महाराजांनी वैयक्तिक जीवनात कधीच जातिभेद केला नाही त्यांनी आवश्क त्या ठिकाणी कायदे करून जातिनिर्मूलन करण्याच्या विचारांची अंमलबजावणी केली

४.२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :—

४.२.१ प्रस्तावना:—

महाराष्ट्रामध्ये दलिताना स्पृश्य—अस्पृश्यता भेदभाव चालू होते त्यावर जाती जमाती, धर्म परपंरा अश्या प्रकारे अनेक लोकांस छळले जाऊ लागले होते. यावर माणसाला माणुस या नात्याने मान सन्मान न्हता अश्यावरून दलित लोकासहीन दर्जाचे समजु लागले होते. अस्पृश्य लोका स्पर्श ही करीत नव्हते. तयावरून त्या दलित लोकास गावया बाहेर रहाव लागत होते. अश्या अस्पृश्या लोकांना वागणुक दिले जात होते. या वागणूकीवरून त्या दलित लोकास मनस्मृतीचे दहन होऊ लागले होते. तेव्हा भारतामध्ये सामाजिक सुधारणा घडुन आले. त्यामध्ये महराष्ट्रातही समाजात अनेक रूढी परंपरा, जातीभेद यावर सुधरणा घडुन येऊ लागले अश्यावर अनेक नेते यावर दलितासाठी हक्क मिळावे म्हणुन सुधारणा करण्यासाठी चळवळी सुरू केले. त्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही होते. अश्या अनेक कार्यावरून ते सुधारणा घडुन आणले. सुधारणेवरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर घटनेचे शिल्पकार म्हणुन त्यांना पदवी देण्यास आली होती. त्यानी समाजामध्ये अनेक परिवर्तन घडुन आणले एकाकडे ब्रिटिशासोबत संघर्ष करणारे लोकतर एकाकडे भारतातील लोक आपल्याच लोकांस छळत होते. अश्यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजात सुधारणा घडुन आणले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केवळ महाराष्ट्रात नव्हे तर संपुण भारतात सुधारणा घडुन आणले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या

कार्यामुळे दलित चळवहीला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले. या देशात आत्मसन्मान मिळुन देण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. त्यांना त्यसाच्या सामर्थ्याची जाणीव करून देण्याची ऐतिहासिक कामगिरी त्यानी केले. विसाव्या शतकात दलित चळवळ अधिक व्यापक बनत गेली. हिंदु धर्मातील उच्च वर्णीयांनी धर्माच्या आधारे अस्पृश्यांवर अनेक बंधन लादली होती. अस्पृश्यांना समाजात कोणतेच स्थाना नव्हते. त्यांना अत्यंत हलक्या दर्जाचे कामे करावी लागत असे. त्यांना शिक्षणाचा अधीकार नव्हता. परिणामी अस्पुश्य वर्ग अज्ञान, दारिदय यात बुडला होता. त्यांनी दलित लोकासाठ जसे महाडचे चवदात तळयाचे पाणी पिऊन असमान ठरलेल्या सर्व जाती एक समान आहेत, हे दाखविण्याचे प्रयत्न केले आहे,पर्वती मंदिर, काळाराम मंदिरा प्रवेशाचे सत्याग्रह करून दलित लोकही समान आहे. दलित लोकांसाठी शिक्षण घण्यासाठी व त्यांचा हक्क मागण्यासाठी त्यांनी सत्याग्रह व दलित लोकांसाठी त्यांचा हक्क मागण्यासाठी त्यांनी हितासाठी अनेक सभेमध्ये जाणे व त्याचा प्रचार करणे असे सभेमध्ये समाजात सुधारणा करण्याकरता पत्र दिले. व गोलमेज परिषदेमध्ये आपल्या दलित लोकांच्या हीतासाठी आपलेपसम्प्रश्न मांडणे इत्यादी अनेक कार्यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलितांसाठी त्यांच हक्क प्राप्त व्हावे याकरीता त्यांनी संघर्ष केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांया कार्यामुळ महाराष्टतच नव्हे तर संपुर्ण भारतात दलित चळवळीला सुरूवात झाली. ते असे म्हणत की, देशातील इतर नागरीकां प्रमाणेच त्यांनाही अधीकार आहोत. दलितांना अन्यायाविरूध्द झगडून हक्क मिळविले पाहिजेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे केवळ उपदेश नव्हते तर दलितांना आपल्या हक्कासाठी व न्यायासाठी समाजव्यवस्थेविरूध्द कोणत्या प्रकारे संघर्ष करावा याचे त्या प्रत्यक्ष कृतीन उदाहरण दाखवून दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अत्त बुमान व्यक्ति होते यांनी आपल्या बुध्दीच्या जोरावर संपुर्ण भारतात दलितासाठी न्याय प्राप्त करून दिले व त्यांना हक्क प्राप्त करून दिले. ते केवळ समाजातील दलितांसाठी सुधारणा केले नाही तर ते राजकारणातील कार्य ही अत्त बुध्दमतेने पुर्ण केले. त्यांनी आपल्या कर्याने अस्पृश्यांसाठी सार्वजनिक पाणवठे मोकळे केले, धर्मशाळा, विदयालये बांधण्यात आले. व त्यायालये अशा सार्वजनिक ठिकाणी अस्पुश्यांना मुक्त संचार असावा असे म्हटले. या प्रसंगी अस्पृश्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी करण्यासाठी प्रयत्नांना संघटात्मक रूप दयावे, असे जमलेल्या कार्यकर्त्यांना वाटले. अश्या अनेक कर्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले व ते भारतामध्ये महान व कतृतवान बुध्दीमान व्यक्ति म्हणुन ओळखले जाऊ लागले.

४.२.२ पुर्वचरित्रः—

भिमाबाई मुरबाडकर आणि रामजी सकपाळ यांच्या पोटी भिमराव आंबेडकर यांचा जन्म १५ एप्रिल १८९१ रोजी रोजी मध्यप्रदेशातील मह या ठिकाणी झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आधिचे अडनाव अंबावडेकर असे होते. १८९४ मध्ये रामजी सेवानिवृत्त होऊन त्यांनी आपले बिऱ्हाड कोकणातील दापोली येथे हलवले. त्याकाळी दापोली हे गाव लष्करी सेवेतून निवृत्त झालेला महार जातीच्या लोकांच्या वास्तव्याचे स्थान होते. या वस्तीतील सर्व कुटुंबे लष्करी सेवेशी संबंधीत असल्यामुळे व्यापक विचाराने धर्म कराण व वयवहार या क्षेत्रामध्ये चर्चा, वाद—विवाद व संवाद मोठया प्रमाणावर घडून येत असत . डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वत:च्या बालपणीच्या आठवणी सांगताना आपला स्वभाव खूप धाडसी व हट्टी होता असे म्हणतात. कोणती गोष्ट मित्रानी नको करू असे सांगितले की, तर त्या विरोधकाला न जुमानता छोटा भिमराव ती गोष्ट करत असे. त्यामुळे लहान पणी त्यासची ओळख एक हट्टी व जिद्दी मुलगा अशी होती. भिमरावरच्या आवडत्या शिक्षक मंडळीपैकी गुरूजी हे एक नाव होते. बालवयापासुनच त्यांना व त्यांच्या कुटुंबानी अस्पृश्य म्हणुन अपमानजनक वागणुक मिळाली. काही वेळा तर शिक्षकानेच त्यांना सांगितले की तु महार आहेस, तुला शिकुन काय करायचे आहे ? तु शाळा सोडुन जा, असे त्यांना वागणुक मिळु लागली. त्यांना सार्वजनिक पाणपठयावर पाणी पिण्याची परवानगी नव्हती व तसे केल्यावर त्यांना मार खावा लागत. भिमरावांना भाषा, गणित, भुमिती या विषयांची शिक्षकांकडुन नेहमीच शाबासकी मिळत असे. भिमरावांना पुस्तके पुरवण्यासाठी रामजी नेहमी प्रयत्नशिल होते. भिमराव पाचवीत असताना त्यांचे वय १४ वर्षाचे असताना त्यांचा विवाह १० वर्षाच्या रमाबाई बरोबर झाले. रमाबाई दापोलीत मोलमजुरी करणा—या भिकुवलगंकर यांची मुलगी होती. भिमराव एचाफिस्टन शाळेत एक हुशार विदयार्थी म्हणुन नावाजला जाऊ लागला. अर्थात या शाळेमध्ये ही स्पृश्य — अस्पृश्य असा भेदभाव पाळला जात होता. तरी सुध्दा निर्भयपणे व कधी कधी सडेतोड पवित्रा घेऊन भिमरावने ज्ञानर्जन करणे अखंड सुरूच ठेवले. वडिलांची शिस्त व देखरेखीखाली भिमरावांने मॅट्रिकची पर्यंत मजल मारली. मॅट्रिकची परिक्षा तशी कठीण होती व त्यासाठी अत्यावश्यक कष्ठाची आवश्यक होती. शेवटी भिमराव मॅट्रिकची परिक्षा उत्तीर्ण झाले. मॅट्रिक नंतरच्या शिक्षणाकरीता आर्थिक मदतीसाठी केळुसकर गुरूजी यांनी सर नारायण चंदावरकर यांच्या मध्यस्थीने बडोदाच्या सयाजी महाराज गायकवाड यांची भेट घालुन दिली. महाराज भिमरावाच्या हुशारीवर खुष झाले व त्यांनी महाविदयालयीन शिक्षणासाठी दरमहा २५ रूपयांची

शिष्यवृत्ती देत असे. नोव्हेबर १९१२ मध्ये बी.ए. परीक्षा झाली आणि तिचा निकाल जानेवारी १९१३ मध्ये लागला. भिमराव बी.ए. परीक्षा पास झाले. भिमराव २३ जानेवारी १९१३ या दिवशी बडोदयाला गेले. व २० जुलै १९१३ राजी न्युयॉर्क शहरामध्ये पोहोचले भिमराव कोलंबिया विदयापिठात गेले. एम. ए., पी. एच. डी ८ जून १९२७ रोजी म्हणजे तब्बल १३ वर्षे शिकले व १३ वर्षानंतर विदशपिठाने रितसर पदवी जाहीर केली. भिमराव यांना १९१६ मध्ये ऑक्टोंबर महिन्यात 'लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्स ॲंड पोलिटिकल सायन्स' या संस्थेत प्रवेश मिळाला. बॅरिस्टरच्या विदयार्थी म्हणून प्रवेश घेतले. व १९२३ नोव्हेंबर महिन्यात लंडन विदयापिठात डि. एस्सी. ची पदवी बहाल करण्यात आली. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर लंदन हुन परत आल्यानंतर समाजात अनेक स्पृश्य–अस्पृश्य, जाती धर्मावर काय करू लागले. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर हे एक अत्यंत बुध्दीमानी व्यक्ती होते त्यांनी बुध्दीच्या जोरावर समाजात अनेक सुधारणा करून दिले.

४.२.३सामाजिक कार्यः—

डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर हे इग्लंडहुन परतल्यानंतर भारतात मुंबईमध्ये वरीष्ठ न्ययालयात ते कामासाठ जाऊ लागने. ही एक नविन खडतर मार्गाची सुरूवात होती. कोर्टातील काम न मिळण्यामागे एकमेव कारण ही त्यांची जात आणि मित्र परिवाताच अभाव हे होते. त्यामुळे सुरूवातीला अतिशय किरकोळ कामे करू लागले. नंतर त्यांनी समाजासाठी अनेक कामे करू लागले जसे डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी दलित बांधवाना जणिव करून दिली की, दलित हे या देशाचे नागरिक आहेत. त्यामुळे या देशातील इतर नागरीप्रमाणेच त्यांनीही अधिकार आहेत. दलिताना अन्यायविरूध्द झगडून हक्क मिळवून दिले पाहिजे. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी केवळ उपदेश देत नव्हे तर दलित लोक आपल्या हक्कासाठी व न्यायासाठी समाज व्यवस्थेविरूध्द कोणत्याप्रकारे संघर्ष करावा यांचे त्यांना प्रत्यक्ष कृतीने उदाहरण दाखवून दिले डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांसाठी सार्वजनिक पाणवठे मोकळे करणे आणि धर्मशाळा, विदयालये व न्यायालये अशा सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांना मुक्त संचार असावा असे म्हणण्यात आले. यावरून भिमराव लंडनला जाण्यापुर्वी छ. शाहु महाराज यांच्या मदतीने 'मुकनायक' हे पक्षिक पत्र सुरू केले होते. या लेखामाध्ये त्यांना स्पृश्याची स्थिती त्याच्या उन्नतीचे खंटलेले मार्ग आणिा उपाय याचे विवेचन केले. त्यांनतर ते 'मुकनायक' बंद पडला. व डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर खुप दुःखी झाले. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी समाजात अनेक सुधारणा घडून आणले अस्पृश्य लोकांना हक्क प्राप्त व्हावे याकरीता या पाश्वभुमीवर अस्पृश्य समाजपुढील सर्व प्रकाच्या अडचणीय विधीवत सरकार पुढे मांडल्या डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी चातुवर्ण्यावर विश्वास न ठेवणे, जातिभ्देद अमान्य करणे, अस्पृश्यता हा हिंदु धर्मावरील कलंक समजणे आणि ते कलंक सममुळ नष्ट करण्यास प्रयत्नशील असणे, जातीनिर्बध पाळणे आणि अस्पृश्यांना देवळे, पाणवठे, शाळा अशा सार्वजनिक स्थळी अस्पृश्यांच्याबरोबरीने हक्क मिळण्यासाठी प्रयत्न करणे. ब्राम्हणेत्तर चळवळीचे नेते जवळकर यांनी सदर सत्याग्रह चळवळीतून ब्राम्हणांना वगळण्यात सांगितले. परंतु ते डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी ते अमान्य केले.

४.२.४ बहिष्कृत हितकारणी सभाः—

बहीस्त्त हितकारणी या सभेची स्थापना २० जुलै १९२४ रोजी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी केली. यासंस्थेचे अस्पृश्यांना अनेक चांगल्या सवलीचे व समाजात दलित लोकांना त्यांचे हक्क प्राप्त व्हावे असा उद्देश होता. त्यांनी या प्रसंगी अस्पृश्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या प्यत्नांना संघअनात्मक रूप दयावे, असे जमलेल्या कार्यकर्त्यांना वाटले बऱ्याच चर्चेनंतर या संघटनेला 'बहिष्कृत हितकारणी सभा असे नाव दयावे, असे आंबेडकर यांनी सुचवले आणि त्यासोबत त्यांनी या सभेचे बिदवाक्य ही ठरवले ते हे की, शिका, संघर्ष करा व संघटित व्हा, बहिष्कृत हितकारीणी सभेचे पदाधिकाऱ्या नावावरून बरच वाद–पविवाद संस्थेचे उद्दीष्टे आहेत. ते पुढील प्रमाणे

१) बहिष्कृत हितकारीणी सभेच्या माध्यमातुन सामाजिक व राजकिंय दृष्टया तळागळात फेकल्या गेलेल्याना भारतीय समाजातील इतरांच्या बरोबरीने आणणे. अस्पृश्यांना समाजात बाहेर ठेऊन, त्यांना नागरीक धार्मिक व सामाजिक हक्क देण्यात आले नव्हते. त्यांच्या अणिकारांप्रती त्यांमध्ये जागुती निर्माण करणे हा उद्देश होता.

२)बहिष्कृत वर्गाच्या वर्तमान परिस्थीतीची माहिती गोळा करून ती लोकनिदर्शनास आणणे, त्यावर लोकमत तयार करणे.

३) वसतीगृहाद्वारे किंवा अन्य साधनाद्वारे समाजात शिक्षणाचा प्रसार करणे.

४) बहिष्कृत वर्गामध्ये जागृती निर्मा करणे आणि त्यापित्यर्थ प्रचारक म्हणून नेमणूक रकणे.

५) बहिष्कृत समाजात उच्च सस्कुतीची वाढ करणय ठिकठिकाणी, वाचनालये, शैक्षणिक वर्ग अथवा स्वाध्याय केंद्र उघडणे.

६) बहिष्कृत समाजाची सांपत्तीक स्थिती सुधारण्यासाठी औदयोगिक व शेती विषयक षाळा चालविणे.

७) बहिष्कृत समाजातील तरूण व प्रौढ अस्पृश्यामध्ये सुधारणा घडवून आण्यासाठी स्त्रीयांची शाळा व वाचनालये चालवली आणि त्यासोबत महारांसाठी 'हॉकी क्लब' सारखी क्रिडा मंडळे स्थापन करण्यात आली

याबाबत बहिष्कृत हितकारीणी सभेमध्ये प्रचार केला जातो. बहिस्कृत दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणण्याच्य कार्या डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी प्राधानय दिले. शिक्षणाच्या माध्यमातून दनितांमध्ये जागृती निर्माण करून त्यांना अस्पृश्यते विरूध्द संघर्ष करण्यास प्रवृत्त करणे हा देखील या संस्थेचा उद्देश होता.

थोडयाच दिवसामध्यसे ही चळवळीममुळे धरू लागली. अनेक विद्वानांच्या मते, ही एक क्रांतीची मुहूर्तमेढच होती. सुरूवातीच्या 'बहिष्कृत हितकारणी सभेला फारसा प्रतिपाद मिळाला नाही. परंतु आंबेडरांनी स्वतः लहान लहान खेडी आणि गावात जाऊन दलित सस्तीत आपले काम सुरू ठेवले. काही दिवसांमध्येच जागृती कार्यकत्यांनीही तालुका व जिल्हा स्तरावर परिषदा भरविल्या डॉ. आंबेडकरांच्या प्रयत्नाने अस्पृश्य मुलांसाठी सरकारने पाच वसतीगृहीची घोषणा केली. अश्या दलित लोकांना आपले हक्क प्राप्त व्हावे याकरीता डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी २० जुलै १९२४ साली या सभेची स्थापना केली. अस्पुश्य लोकांस आपले हक्क यावरून थेडेफार प्राप्त झाले. असे समझु व समाज जागृती कर्यास सुरू झाले.

४.२.५ महाड येथील चवदार तळयाचे सत्याग्रह:—

जेव्हा स्पृश्य म्हणजे ब्राम्हण लोक जेव्हा अस्पृश्यांना हिन दर्जाचे समजत त्यावेळी अनेक वस्तुनां हात लावून देत नसत त्याप्रमाणे पाणयाचेही तसेच होते स्पृश्य लोक अस्पृश्याना पाणी पिऊन देत नव्हते तेव्हा डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी दलित लोकांसाठी महाड येथील पाणवठे, तलावे मुक्त करण्याचा निर्णय घेतले व त्यावर सत्याग्रह केले. याकरिता त्यास महाउ येथील चवदार तळयाचे सत्याग्रह असे म्हटले जाई. यारिता १९२६ मध्ये महाड सत्याग्रह वेळच्या संभाव्य घटनाच्या दृष्टीने डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांच्या रक्षणासाठी आ. बी. मोरे यंच्या पुढाकाराने अस्तीत्वात आले. १९ मार्च १९२७ रोजी महाड सत्याग्रह परिषदेला व्यसपिठावयन सदर संघटनेच्या आवश्यकविषयी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी विवेचन केले 'ज्याधर्मावर विषमतेचा कीर जोडलाआहे. तो धर्म झुगारून देऊन खरी माणुसकी जगणारा धम निर्माण करण्याकरता जे काग्र लागत आहे. त्या पवित्र आणि उज्वल कार्यासाठी व दलाची स्थपना झालेली आहे. असे ते म्हण. या परिषदेमुळे कोकणातील अस्पृश्य समाजातील प्रचंड उत्साहाचे वातावरण पसरणार होते. सन्मानाने जगण्यासाठी मन धगधगु लागने. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी मुंबई प्रांतक विधानसभेचे सदस्य असताना इ. स. १९२७ च्या सुमारास त्यांनी पिणयाच्या पाण्यासाठी व हिंदु देवळामध्ये प्रवेशासाठ चळवळ मोर्चे काढण्यात सुरूवात केली. संपुर्ण देशात बहुसंख्य ठिकाणी अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठयावर पाणी भरणयास अधिकार नव्हता. यावरून त्या दृष्टीने आंबेडकरांनी महाडच्या चदार नळयावर सत्याग्रह करायचे इरवले होते.त्यादृष्टीने डॉ. आंबेडकरानी महाडच्या सत्याग्रहामुळे कोकणातल्या अस्पृश्य समाजामध्ये स्वाभिमानाने नवचैतन्य निर्माण होईल. तेव्हा डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी महाड नगरपालिकेने महाड येथील चवदार तळे दलितांना खुले करून दयावे असा इराव मंजुर केला होता तेव्हा मात्र तो ठरव कागदावरच राहिला. दलितांना पाणी भरून दिले जात नव्हते. १९ मार्च १९२७ रोजी महाड येथील कुलाबा जिल्यात बहिष्कृत परिषदेचे अधिवेशल डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरले. २० मार्च रोजी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरले व महाडच्या चवदार तळयावर विशाल मोर्चा काढण्यात आला. धर्माने दिलेली असमानता मोडून समानता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नशील असावे आणि त्याच प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून महाडच्या चवदार तळयाचे पाणी पिऊन असमानता ठरलेल्या जाती समान आहेत, हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणी या चवदार तळयाचे पाणी पिऊन अमर होऊन जाणार नाही, तर यास स्पर्श करून समतेची मुहुर्त मेढ रोवणार असल्याचे त्यांनी सांगितले. अशा प्रसंगी बाबसाहेबांनी व त्यांच्य अनेक अनुयायांनी चवदार तळयाचे पाणी दलितासाठी किंवा अस्पृश्यासाठी खुला करण्यासाठी निघले. ठरल्याप्रमाणे चार तुकडया करून एका मागुन एक शिसतीने तळयाच्या दिशेने निघाल्या. हा एक ऐहिसिक क्षण होता. थेडयाच वेळात आंबेडकर कार्य कर्त्यासह तळयासजवळ आले. त्यांच्या अनुयायांची शिस्त कौतुकास्पद होती. आंबेडकर तळयाच्या शेजारी उभे होते. संपुर्ण तळे हे कार्यकत्यांनी वेढले होते. आंबेडकर हे तळयाच्य पायऱ्या उतयन खाली गेले. त्यांनी त्या तळयातील एक ओजळभर पाणी पिऊन प्राशन केले. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी स्पृश्यांना अस्पृश्यासाठी हिंदु धर्मातील बरोबरीने सन्मान दयावे अश्या प्रकारे तो महडचा चवदार तळे मुक्त केले.

४.२.६ मनस्पृतीचे दहन:—

डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी जे सत्याग्रहाने चवदार तळयाचे पाणी खुले केले त्या चवदार तळयाचे पाणी पिउन डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर हे असमान ठरलेल्या जाती समान आहेत. हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांचे यासत्याग्रहामधुन काहीच फायदा झाला नाही. नंतर सर्व ब्राम्हणांनी मिळुन त्या महाडच्या चवदा तळयाचे पाण्याचे शुध्दीकरण करण्यची सुरूवात केले. जे डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी दलितासाठी चवदार तळे सत्याग्रहामधुन खुली केले ते महाड नगरपालिकेचा पुवीचा कायदा रद्द केला. व पुन्हा एकदा २४ डिसेंबर १९२७ मध्ये 'महाड सत्याग्रहकी जय' असे घोषणा करू लागले. २५ डिसंबर १९२७ रोजी महाडमध्ये अस्पृश्यांची परिषद भरली. त्यांचे अध्यखीय भाषणानंतर चार ठराव मंजुर करण्यत आले. आंबेडकर यांच्या उद्‌कोधक अध्यखीय भाषाणनंतर काही स्पृश्य कार्यकर्त्यांची भाषणे झाली. त्यामध्ये सोशल सर्व्हिस लीगचे ग. नी. सहस्त्रबुध्दे, कमलाकांत चित्रे, भिडे, सुरबा टिपणीस इत्यांदी कार्यकर्त्यांनी स्मृतीदायक भाषणे केली. यासभेअंती चार ठरावा मान्य करण्यात ओले. ते म्हणजे पहिल्या ठरावात मज दर्जा, जन्मसिध्द हक्क, तसेच धर्मशास्त्रे नाकाराणे व सार्वजनिक ठिकाणी सर्वांना ठिकाणी सर्वाना प्रवेश या प्रमुख बाबी होत्या, दुसरा ठराव म्हणजे शुद्र जातीचा अपमान करणाऱ्या त्यांचे आत्मबल नष्ट करून प्रगती खुटविणाऱ्या मनस्पृती दहनाचा होता. तिसरा ठरावा स्मस्त हिंदुम्रीय समुदाय समान आहे. हा होता. तर चौथा ठराव 'धर्माधिकारी' ही सस्था लोकमतानुवर्ती व लोकनियुक्त करण्याबाबत होता. असे चार ठराव मंजुर करणयात आले. नंतर रात्री सत्याग्रह समीतीचे सभासद आंबेडकरयांच्या बरोबर सुरबा टिपणीस यांच्या धरी राहिले. आणि दुसऱ्या दिवशी होणाऱ्या कार्यक्रमामधील प्रत्यक्ष कृतीचा विचार करू लागले. दुसऱ्या दिवशी दुपारी परिषदेचे काम संपत असतानाच ठरल्याप्रमाणे अनंतरावाचे ह ताडकन उठून बोलु लागले की आपण नगरपालिकेचक ठराव अमलात आणु. असे ते म्हटले. तेव्हा डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर हे कोर्टात गेले व ते कोर्टात त्यादिवस कलेक्टर हुड यांस पाचारण केले व हुड यानेही थांबावयास सागितले. कारण कोर्टाचा निकाल लागेपर्यंत थांबावे असे त्यास म्हटले, तेव्हा त्यास त्यांना स्पृश्य समाज गटाबरोबरच सरकारलाही शत्रू पक्षात टाणे चळीच्या दृष्ओीने इष्ट नव्हते. स्त्याग्रह करवा की नाही, यावर रात्री चर्चा झाली शेवटी डॉ आंबडकर यांना सांगितले की, प्रापत परिस्थीत सत्याग्रह स्थगित करावा यावरून स्थगित झाल्याने दलित लोकांचे 'मनस्ममुतीचे दहन' झाले या घटनेने अस्पृश्य लोकांच्या मनावर जोरदार आघात केला व जाती व्यवस्था व उच्च निचता यावर संघर्षाची कृती दलिताचे मनोबल वाढविणारी घटना ठरली.

४.२.७ मंदिर प्रवेशासाठीचे सत्याग्रह:—

भारतामध्ये हिंदु धर्मातील अनेक रूढी—परंपरा समाजात जातीभेद यावर रूढ झाालेली दिसते त्याप्रमाणे हिंदु धर्मातील असे केणतेही धार्मिक कर्याचे हक्क अस्पृश्याना नव्हते याकरिता अस्पृश्याना स्पृश्य लोक त्यांच्या देवळात किंवा त्यांच्या मंदिरात जाऊन देत नव्हे यावरून त्यांनी प्रवेश करण्यवर बंदि होती. हिंदु धर्मातील अन्याय व अमानुष वागणूक या अस्पृश्य लोकास दिली जात होती अश्यय वयन त्याच्यावर अनेक धार्मिक बंधने लादलेली होती. ब्राम्हण लोक ज्यापमाणे अस्पृश्यांवर करत होते. अश्या अनेक मंदिर प्रवेशासाठी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर आणि अनेक त्यांचे कार्यकर्ते होते. त्यामध्ये पर्वतीय मंदिर, काळराम मदिर यांवर सत्याग्र करण्यास ते निघाले होते.

१. पर्वतीय मंदिराचे सत्यागह:—

पुणे या गावात डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी सर्व दलित लोकांनी मिळुन पर्वतीवरील मंदिराचे सत्याग्रह करण्यात आले. दलित लोक व आंबेडकर यांनी पुणे येथील पर्वतीय टेकडीवरील मंदिरात अस्पसश्यानां खुले नसल्याने ते खुले करण्यासाठी मंदिर प्रवेश करण्यास सुरूवात केली. यावर सर्व दलित व डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी १३ ऑक्टोंबर १९२९ मध्ये अडीशेच्या वर कार्यकर्ते एकत्र येऊन पर्वतीजवळ जमले. व पुणे येथील पर्वतीवरील मंदिरात सत्याग्रह करण्यास अस्पृश्यांना प्रवेश मिळण्यासाठी मोर्चेबाधंणी सूरू झाली. पर्वती मंदिरचे महत्व चळवळीच्या दृष्टीने आगळेच होते. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी हिंदुधर्मातील अन्याय व अमानुष वागणूक यापुढे सहन केले जाणार नाही याकरिता त्यांनी अनेक मोर्चे तयार केले व दलित लोकासोबत ते मंदिर प्रवेशास निघाले. त्यानुसार आधीच पुणे येथील पर्वती मंदिर प्रवेश अशा प्रकारचे विषय समोर येऊ लागले अस्पृश्याच्या मंदिर प्रवेशाच्या मागणीवर अस तोडगा निघाला की. त्यांच्यासाठी वेगळीच देवालये बांधावी, परंतु डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांना मान्य नव्हते कारण वेगळे अस्पृश्यासाइी वेगळे मंदिर बांधणे हे उपाय नव्हते. त्याना मंदिर प्रवेश सत्याग्रहामधुन अस्पृश्यांना निवारण्याचा मार्ग नव्हता. आंबेडकराच्या मते असे की सर्वांना एक सारखे व एकच मंदिर असावे यावरून सर्वांना समन हक्क प्राप्त व्हावे अश्यावरून त्यांनी व दलित लोकांनी एकत्र येऊन देवाला व

मुर्तीला स्पर्श करणे असे सत्याग्रह करू लागले. पुणे शहरातील ब्राम्हणी पेशवाई सत्तेच्या महत्वाच्या खुणापैकी पर्वती मंदिर हे एक महत्वाचे स्थान होते. २२ सप्टेंबर १९२९ रोजी विनायकराव भुस्कुटे यांच्या अध्यक्षते खाली पर्वती देवस्थान प्रवेश सत्याग्रहासंबंधी विचार करणयाकरता जाहिर सभा भरली काही लोंनी असा ायुक्तिवाद केला की, पर्वतीवरील मंदिर ही खासगी मालमत्त आहे आणि त्यामुळे ते अस्पृश्यासाठी खुले करता येणार नाही. तरीही त्यांनी सत्याग्रहाची तयारी सुरूच राहिली. प्रथम बारा लोकांची तुकडी आणि तीन–तीन माणसांच्या तुकडया अशा मंदिर मार्गावर चालत गेल्या पुजारींनी पर्वती देवालयाचे महाद्वार बंद केले. तरीही हा सत्याग्रह थंबला नाही. शेवटी पुण्यातील स्थालिक अस्पृश्यता निवारक मंडळ व पर्वती पंच यांनी संगनमत करून मंदिर प्रवेश प्रकरण हे अस्पृश्याच्या हिताविरूध्द असल्याचा खुलासा केला.

२. काळाराम मंदिराचे सत्याग्रह:–

डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी अनेक मंदिरचे सत्याग्रह करून मुंबईत खळबळ उडवली पण एक महत्वाचा मंदिर होता तो नाशिकचा मंदिर प्रवशे सत्याग्रह होता नाशिक मधील काळाराम मंदिर पवित्र स्थान म्हणुन लाशिकचे एसक वेगळे महत्व होत ते अस्पृश्य जातीचे लोकास त्या मंदिरात जाण्यास मनाई होती. त्यामुळे नाशिकचे महार जातीचे लोक डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांना सत्याग्रहास प्रोत्साहन देण्यास सांगितले व डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांना काळाराम मंदिरापेक्षा मंबई राजनैतिक कार्याकडे लक्षदयावे असे वाटत होते यावरून पहिला डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी काळाराम सत्याग्रहास नकार दिले. पण नंतर त्यांनी त्यास सहमती दिले. त्यांनी त्यावर विचार केले व त्यांनतर डिस्ट्रीक्ट मॅजेस्ट्रेट आर. जी. गार्डन यांनी ३ मार्च १९३० रोजी काढला. २ मार्च १९३० रोजी सत्याग्रह सुरू झाला.एक हजाराच्या वार सत्याग्रहीनी सहभाग घेतले होते. व अनेक अस्पृश्य जातीचे लोक एकत्र येउन चळवहीस भाग घेतले. काळाराम मंदिर प्रवेशा चळवळ साधारणत: ६ वर्षे चालली. शेवटी जुन १९३५ मध्ये ही चळवळ भाग घेण्याचा निर्ण डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी केले. तेव्हा विशण्ण मनाने येवला येथील परिषदेत ‘मी अस्पृश्य जन्माला आलो हा काय माझा अपराध नाही, पण मरताना मी मात्र हिंदु म्हणुन मी मरणार नाही, अशी घोषणा केली.

४.२. ८ गेलमेज परिषेदमधील सहभाग:–

सायमन कमिशन हे १९२७ ते १९३० मधील अस्पृश्य राजकिय हक्क फारसा महत्व दिले नाही. याकरिता ब्रिटिश सरकारांनी गोलमेज परिषद लंडन मध्ये घेण्याचे ठरविले. भारताच्या इतिहासामध्ये ब्रिटिश पहिल्यांदाच राज्यकते आणि भारतीय नेते मिळुन मंडळाशी समोरासमोर भेटुन प्रश्लाला सोडवणार होते. त्यामध्ये त्यापरिषदेत एकही राष्ट्रिय कॉग्रेस नेते सहभागी न झाल्यामुळे कॉग्रेसचे सहाकरी व मान्यते शिवाय भावी राज्यघअना आकरास येउ शकत नाह. या पहिल्या गोलमेज परिषदेमध्ये फक्त डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर हे सहभागी झाले होते. तेजबहादुर सप्रु व जयकर यांच्या मध्यास्थिने लॉर्ड आयर्विन यांनी कॉग्रस नेत्याने मन वळविणे याचे प्रयत्न केले नंतर तौ एक करार घडुन आला तो म्हणजे ‘गांधी–आयर्विन करार’ होय. व दुसरे गोलमेज परषद ही ७ सप्टेंबर ते डिसेंबर १९३१ रोजी भविण्यात आली त्याकाळात व्हॉइसरॉय व भारतमत्रींचे पदच्युती होउन साम्रात्यावादी सॅम्युल होवर हे भारमंत्री व प्रतीगामी लॉर्ड वेलिंटन व्हॉईरॉय म्हणुन नियुक्त झाले. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला गांधीजी एसकमेव हजर होते. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेच्या निमंत्रित नावामध्ये आंबेडकर, शास्त्री, सत्रु, जयकर सेटलवाड, मालवीय, सरजिनी नायडु, मिर्झा इस्माईल, जीना, रामास्वामी मुदलीयार इत्यादीचा समावेश होता. म. गाधीजींनी भारताच्या संपूर्ण स्वतंत्रतेची मागणी केली., परंतु त्यास सरकार तयार नव्हते. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर हे दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत १४ सप्टेंबर १९३१ रोजी उपस्थित होते परंतु ते काहीच बोलले नाहीत. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांच्या मुलभूत हक्कांची मागणी करणारा जाहिरनामा हिंदुस्थानची भाषा, राज्यघटना आणि अस्पश्यता निवारण करण्याची येजना या शिर्षकाने सादर केला यात मुख्यता:समान लागरिकत्व, अस्पृश्यता नष्ट करून समान दर्जासाठी मुलभूत हक्क, समान हक्क विशेषता गुन्हे, शिक्षा व पध्दतींसंबंधी, मालमत्ता संबंधी अस्पृश्य समाज व सामाजिक बहिष्कार, गुल्हा पक्षपातीपणा, हितसंबंध या प्रमुख्सा बाबी होत्या अस्पृश्यतेमुळे लादण्यात आलेले कोणतेही निर्बंध भेदभाव, दंड व शिक्षा इत्यांदी निरूपयोगी व रद्द करण्यात यावेत. प्रातिक व मध्यवर्ती कायदेमंडळात अस्पृश्यांना पुरेसे प्रतिनिधीत्व असावे, सार्वत्रिक मतदान पध्दती असावी. नोकरीत प्रमाणशीर भरती करण्यासाठी आणि त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी प्रत्येक एक लोकसेवा आयोग असावा, गोलमेज परिषदांच्या निमित्ताने डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांचे पाच वेळा लंडनला जाणे येणे झाले. गोलमेज परिषदांतील सहभागामुळे त्यांना ‘अस्पृश्यांना महान नेता, कायदे पंडित व बुध्दमान व्यक्ती म्हणुन जागतिक पातळीवर ओळखले जाऊ लागले.

४.२.९ पुणे करार:—

लंडनमध्ये झालेल्या पहिल्या गालमेज परिषदे व दुसऱ्या गोलमेज परिषदेमध्ये अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणुन डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर हे उपस्थित होते. तेथे त्यांनी दलितासाठी वेगळया मतदार संघांची मागणी केली. १७ ऑगस्ट १९३२ रोजी इंग्लंडचे पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांनी जाहिर केलेल्या जातीय निवाडयात दलितांसाठी स्वतंत्र मतदा संघाची मतदार संघाला गांधीजीनी विरोध केला. त्यासाठी म. गांधीजींनी पुणायाच्या तुरूंगात आमरण उपोषण सूरू केले. म. गांधीजींचे प्राण वचविण्यासाठी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर तडजोडीने तयार झाले. २४ सप्टेंबर १९३२ रोजी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर अणि म. गांधी यांच्यात सुप्रसिध्द 'पुणे करार' झाला. मालवीय यंच्या अध्यक्षतेखाली हिंदुची जाहिर सभा झाली. शेवटी या करारात डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी मतदार संघाची जीम ाणी केली होता ते मागे घेण्यात आली.

४.२. १०स्वातंत्र्य मजकुर पक्षाची स्थापना:—

अस्पृश्यांना त्याचे हक्क देण्याकरिता डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी राजकिय पक्षाची स्थापना केली. या पार्श्वभुमीवर डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी 'स्वातंत्र मजुर पक्षाची' स्थापना केली. यामध्ये कायदे मंडळाच्या निवडणुका १९३५ च्या कायदयानुसार १९३७ मध्ये होण्याची शक्यता होती. या निवडणुकित अस्पृश्यांचा सक्रिय सहभाग असावा अशी अ डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांची इच्छा होती. मुंबई इलाख्यात बहुसंख्य अस्पृश्य समाज हा मजुरीकरता असे तेव्हा अस्पृश्यांना सक्षमपणे तोंड देता यावे यसाठी आंबेडकर यांनी सदर पक्षाची स्थापना केली दलितासंहित सर्व कष्टकरी जनतेला संघटित करून त्यांच्या हितसंबंधाचे रक्षण करणे हे या पक्षाचे प्रमुख उद्दीष्टे होते. पुढील काळात दलितांच्या प्रश्नावर लक्ष केंद्रीत करण्यासाठी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी १९ जुलै १९४२ रोजी नागपुर येथे 'ऑल इंडीया कास्ट्र्स पेडरेशन ' या पक्षाची स्थापना झाली.

४.२. ११शैक्षणिक कार्य:—

अस्पृश्यांना हे खुप महत्त्वाचे होते. शिक्षण मिळाल्याने त्यांची उन्नतीहोई तसेच त्यांना समाजात सन्मानाचे व प्रतिष्ठेचे स्थान प्राप्त होईल. हे डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर ओळखले होते. म्हणुनच दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आण्यावर डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी भर दिला. दलितांना शिक्षण मिळाले तर ते आपल्य हक्काविषयी जागृत होऊन हक्क प्राप्तीसाठी प्रयत्न करतील असे डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांचे मत होते. म्हणूनच डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी दलितांना शिका आणि संधटित व्हा आणि संघर्ष करा' असा संदेश दिला वहिष्कृत हितकारणी सभेमार्फत रात्रशाळा चालविण्यात आल्या. वाचनालय सुरू करण्यात आले १९४२ ते १९४६ या काळात गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळाचे सदस्य असताना त्यसांली दलित विदयार्थासाठी शैक्षणिक सवलती मिळण्यात यावा य ासाठी प्रयत्न केले. त्यानी मुंबई येथे सिध्दार्थ महाविदयालय आणि औरगाबादमध्ये मिलिंद महाविदयालय स्थापन केले.

प्रकरण—५

—:सारांश:—

महाराष्ट्रातील सतराव्या शतकात पेशवाईनी सत्ता गाजवली. जेव्हा पेशवे राज्यसत्ता संपुस्टात आली त्यावेळी सामाजा अनेक जातीव्यवस्था, जाती—जमाती, धर्म परंपरा, स्पृश्य— अस्पृश्य अशी प्रथा होती. त्यामध्ये सामाजामध्ये ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र असे चार जातीव्यवस्था होती त्याकाळी शुंद्रामध्ये अनेक पोट जाती होत्या. महार, मांग, चांभार, ढोर असे होते. त्यामध्ये ब्राम्हण यास सर्वश्रेष्ट जातीचे मान होते. तर शुद्रातीशुद्र, अस्पृश्य लोकास खालच्या जातीचे मानत होते. पेशवे अस्पृश्य लोकांना हिन दर्जाचे समजत. व पेशवाईच्या काळी समाजात धर्माच्या नावाने अनेक रूढी परंपरा दिसुन येत होती. अंधश्रध्दा, पुजापाट, हवन—कुड अश्या अनेक धर्मावरून समाजातील लोकांस छळत असे. यामुळे पेशवाईच्या काळात त्याची सामाजिक स्थिती व धार्मिक स्थिती वरून समाजावर अत्याचार करीत होते.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्य लोकांना त्यांचा अधिकार देण्यासाठी अनेक सुधारणा केल्यास यामध्ये त्यांनी अस्पृश्यांना सेवा सुविधा देण्यासाठी 'डिप्रस्ड क्लासेस मिशन' याची स्थापना केली व दलितांना त्यांना शिक्षण देण्यासाठी शाळा सुरू केल्या, वसतीगृहे, दवाखाने, कामगारास काम मिळवुन देणे असे सर्व हक्क त्याना करिता त्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले. व महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी समाजात अस्पृश्य लोकांना अनेक सुधारणा घडुन आणले. अस्पृश्य लोकांस उच्चजातीचे लोक अस्पृश्य लोकाना हिन दर्जाची वागणुक देत होते तेव्हा त्यांनी अस्पृश्या लोकांस शिक्षण दिले व 'सत्यशोधक समाजाची स्थापना' करून त्यांनी एकेश्वर वादाचे पुरस्कार केला.

छ. शाहु महाराज यांनी अस्पृश्यासाठी धार्मिक परिवर्तन केले. अस्पृश्या साठी शैक्षणिक सुविधा चालु करण्यासाठी शाळा चालु करून अस्पृश्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार केला. इ. स. १८९४ मध्ये अस्पृश्यांसाठी फक्त शाळा होत्या आणि त्यामध्ये १६८ अस्पृश्य विदयार्थी शिकत होते. शाहू महाराजांनी अस्पृश्ययामध्ये शिक्षणाची जागृती घडवून आणली. त्यांच्या शाळेच्या संख्येत वाढ केली. १९१२ मध्ये अस्पृश्य विदयार्थी शिक्षण घेत होते. अस्पृश्य विदयार्थीचीही वाढती संख्या म्हणजे महाराजाच्या प्रयत्नांचे फळ होय. छ. शाहु महाराज हे धर्मपरंपरा पाळणारे होते. अस्पृश्यता साठी त्यांनी जातीनिर्मुलन केल्या. व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित लोकासाठी सुधारणा करण्यासाठी अनेक कार्य केले आहे. महाडचे चवदार पाण्याचे तळे सत्याग्रह, मंदिर प्रवेश सत्याग्रह हे सत्याग्रह केले. व दलितांना हक्क प्राप्त व्हावे याकरिता बहिष्कृत हित कारणी सभेची स्थापना केली. सायमन कमिशन हे १९२७ ते १९३० मधील अस्पृश्य राजकिय हक्क फारसा महत्व दिने नाही याकरिता ब्रिटिश सरकारांनी गोलमेज परिषद लंडन मध्ये घेण्याचे ठरविले.

—:परिशिष्ट:—

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

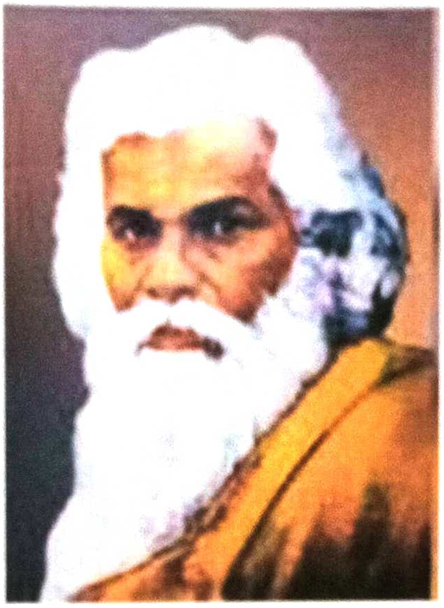

महात्मा ज्योतीबा फुले

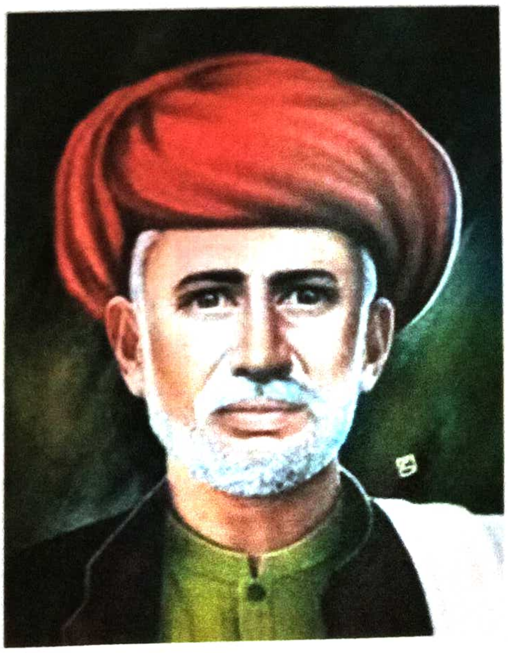

राजर्षी छत्रपती शाहु महाराज

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

—:संदर्भ सुची:—

प्रकरण— १

प्रस्तावना

प्रकरण—२

पेशवेकालीन सामाजिक व धार्मिक परिस्थिती :—

पेशवेकालीन विकास आणि — हास, गजानन भिडे, प्राचार्य विजय नलावडे,

महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास पेशवेकालीन महाराष्ट्र—वासुदेव कृष्ण भावे (बी. ए.)

प्रकरण—३

१) महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे:— सुहास कुलकणी

२) महात्मा ज्योतिबा फुले:— उमेश बगाडे

प्रकरण —४

१) छत्रपती शाहु महाराज:— भा. ल. भोळे

२) घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर:— किशोर गायकवाड

प्रकरण—५

१)सारांश

२)संदर्भ सुची